

بررسی پیکرک‌های T شکل دوره نوسنگی در فلات ایران و منطقه‌های همجوار آن در بال شرقی هلال حاصلخیز
نویسنده (گان): محمد اقبال چه‌ری، فاطمه ابته‌جی
منبع: پژوهشنامه ایران باستان، سال ۵، شماره ۱۴، ۳-۳۳.
گروه پژوهشی باستان‌کاوی تیسافرن

T-Shaped Figurines in the Neolithic Period in Iranian Plateau and Adjacent Areas in the Eastern Wing of the Fertile Crescent

Author(s): Mohammad Eghbal Chehri, Fatemeh Ebtehaji

Source: Ancient Iranian Studies, January 2026, VOL. 5, NO. 14, 3-33.

Published by: Tissaphernes Archaeological Research Group

Stable URL:

<https://doi.org/10.22034/ais.2025.520148.1160>

© 2026 The Author(s). Published by Tissaphernes Archaeological Research Group, Tehran, Iran. [Open Access.](#)

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>), which permits non-commercial re-use, distribution,

and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited, and is not altered, transformed, or built upon in any way.

The ethical policy of Ancient Iranian Studies is based on the Committee on Publication Ethics (COPE) guidelines and complies with International Committee of Ancient Iranian Studies Editorial Board codes of conduct. Readers, authors, reviewers and editors should follow these ethical policies once working with Ancient Iranian Studies. The ethical policy of Ancient Iranian Studies is liable to determine which of the typical research papers or articles submitted to the journal should be published in the concerned issue. For information on this matter in publishing and ethical guidelines please visit www.publicationethics.org.

T-Shaped Figurines in the Neolithic Period in Iranian Plateau and Adjacent Areas in the Eastern Wing of the Fertile Crescent

Mohammad Eghbal Chehri¹ , Fatemeh Ebtehaji²

Abstract

The Fertile Crescent is the region where the economic, social, and ideological changes that marked the beginning of the Neolithic Age first appeared. One of the components of Neolithization is the Revolution of Symbols, which was prominently manifested in the Neolithic figurine art. In general, the making of figurines has an older background than the Neolithic era, because figurine art is considered one of the important aspects of Neolithization. From the middle of 9,000 BC, alongside animal figures, a limited number of human figures with schematic lines have also been documented. A fundamental transformation involved the construction of human figures, which appeared in most Neolithic sites at the end of the 8th century BC. T-shaped figures are one of the abstract human forms from the Neolithic era, and they have been an essential feature of the Pottery Neolithic period, with prevalence in some Neolithic sites in northern Mesopotamia, as well as western and southwestern Iran. T-shaped figurines are one of the primary shapes of Neolithic figurines found at sites such as Tepe Sheikhi Abad, Tepe Sarab, Ali Kosh, Sabz, Chagha Sefid, Tepe Tula'i, Chogha Bonut, Chogha Mish, Tepe Sang-i Chakhmaq, Jarmo, and Çayönü. This article aims to evaluate and study these questions using a descriptive-analytical research method, drawing on library resources. Specifically, it seeks to determine in which sites and periods of the Neolithic era T-shaped body evidence is most common or can be traced. The origin of T-shaped bodies can be seen in which region(s) of the Fertile Crescent? T-shaped figurines are in line with the expansion of transregional relations during the Pottery Neolithic era (from approximately 7,000 to 6,000 BC). They have spread along with items such as engraved pottery and Obsidian in the Zagros region, which may be related to herding and nomadic societies.

Keywords: Neolithic Era; Neolithisation; Figurines; T-Shaped Figurines; Zagros.

¹ Department of History & Archaeology, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran (Corresponding Author). eghbalh262@yahoo.com

² MA in Archaeology, Tehran, Iran.

Article info: Received: 29 April 2025 | Accepted: 6 July 2025 | Published: 1 January 2026

Citation: Chehri, Mohammad Eghbal; Ebtehaji, Fatemeh. (2025). T-Shaped Figurines in the Neolithic Period in Iranian Plateau and Adjacent Areas in the Eastern Wing of the Fertile Crescent. *Ancient Iranian Studies*, Vol. 5 (14), 3-33. <https://doi.org/10.22034/ais.2025.520148.1160>

Introduction

The Neolithic was a critical period in cultural and technological development, witnessing the transition from a way of life based upon hunting and foraging to one based primarily upon farming (Weeks, 2013: 49). Unlike other regions of the world, such as Europe, where the Neolithic arrived suddenly, in the Near East this process was endemic and spread over three thousand years. Its various components (economic, technological, and ideological) gradually occurred in a specific order. One of the components of Neolithization is the Revolution of Symbols, which was prominently manifested in the Neolithic figurine art (Cauvin, 2002: 237). One of the common forms of building figurines in the Neolithic sites of the Iranian plateau and some sites in northeastern Iraq is the T-shaped figurines, which have not been extensively researched so far. T-shaped figurines are one of the main shapes of the Neolithic figurines in the sites of Tepe Sheikhi Abad, Tepe Sarab, Ali Kosh, Sabz, Chagha Sefid, Tepe Tula'i, Chogha Bonut, Chogha Mish, Tepe Sang-i Chakhmaq, Jarmo, and Çayönü have been obtained (Fig. 1)

Methodology

This article aims to evaluate and study these questions using a descriptive-analytical research method, drawing on library resources. Specifically, it seeks to determine in which sites and periods of the Neolithic era T-shaped body evidence is most common or can be traced. The origin of T-shaped bodies can be seen in which region(s) of the Fertile Crescent?

Discussion

A T-shaped human clay figurine was found in trench 2 of Sheikhi Abad in peat and coal mass, which is very similar to Venus's figurine of Sarab, only its size is smaller (Fig. 2). Of the 2400 clay figurines discovered at Tepe Sarab, human clay figurines are the most abundant form. These clay figurines were often well-made, reflecting a great degree of manual dexterity. Seven different categories of human figurines and five types of female figurines are recognisable among the Tepe Sarab human figurine corpus (Daems, 2004; Broman Morales, 1990). T-shaped human figures in Tepe Sarab include cylindrical (stem-like) objects with an abstract double-winged base, which stand on their bases. All the T-shaped bodies of Tepe Sarab, except for one, are tiny and can be divided into five main groups (Fig. 3-4). A total of 53 figurines were found during the exploration of Ali Kosh and Sabz sites in Dehlorān. T-shaped figurines feature cylindrical stems positioned at the center of an elongated and often slightly curved base. Out of a total of 12 T-shaped figurines, ten of them are related to the Mohammad Jafar phase, one is from the layer D mound of Tepe Sabz and one figurine is from the B1 phase of Ali Kosh (Hole *et al.*, 1969: 226-227) (Fig. 5). The fundamental continuity of the figures of Mohammad Jaffar's phase can be seen in Chagha Sefid, where human figures are rare and always violent. T-shaped figurines in the Dehlorān plain, which started from the Ali Kosh phase, increase strongly in the Sefid and Sorkh phases (152 samples), so that at this time they can be considered as one of the

most common types of figurines (Fig. 6). As in the basal levels at Chogha Mish and at Choga Bonut, the human figurines predominate in the Aceramic, formative, and Archaic phases. The human clay figurines from Choga Bonut can be divided into three major categories: T-shaped figurines, figurines with abbreviated anatomical features, and highly abstract figurines. T-shaped figurines consist of an elongated ovoid base, from the center of which rises a narrow thorn-like projection (Alizadeh, 2003: 67) (Fig. 7). The appearance of the T-shaped figurines of Choga Mish and their decorations are entirely similar to the examples of Choga Bonut, and the carving lines on the base and head are created by scratching nails (Fig. 8). During the limited exploration of Tepe Tula'i, a number of T-shaped bodies (111 samples with dimensions of 1 to 4 cm) were obtained, one of them was made of stone. All the T-shaped figurines obtained at Tepe Tula'i are obtained from pits, most of them are related to layer d, and the least of them are in layers a and c (Hole, 1974) (Fig. 9). Tepe Sang-i Chakhmaq has yielded many figurines that represent both animals and human beings. More than fifty figurines have been found in the West Tepe, about half of which are human figurines. At the East Tepe, over one hundred, mostly animal figurines have been uncovered. There are not many human clay figurines from Tepe Sang-i Chakhmaq. Those of the East Tepe are realistic, and those of the West Tepe are abstract. Their colors are grey or pinkish beige, and they are lightly fired or baked, just like the animal figurines. Furu-sato divided these human figurines

into three types. Those of type I have a realistic form, and all come from the East Tepe. Types II and III are abstract forms and are found only at the West Tepe. The shape of type II is cylindrical. Two of them are perforated at the throat, and one is incised with two vertical lines at the neck. Because of their shapes, the figurines of type III are termed "double-wing-based" figurines or "T-shaped" figurines (Furusato, 2014: 24) (Fig. 10). The total number of figurines with double-wing bases in Jarmo is 314 and includes different forms. These types of figurines were obtained only from the upper levels of Jarmo, corresponding to the upper 2 to 2.5 meters. Most of the samples are concentrated in the upper 1 to 1.5 meters (Broman Morales, 1983: 369-370, 385) (Fig. 11). Also, in the Çayönü from the 8th millennium BC in southeast Turkey, a small double-winged base figurine (T-shaped) with worn surfaces was found (Broman Morales, 1990: 65) (Fig. 12).

Conclusion

The prevalence of T-shaped figurines as one of the most essential features of the pottery Neolithic period from the 7th millennium BC until the beginning of the 6th millennium BC was common in some sites such as Jarmo (upper layers), Sarab, Mohammad Jaffar, and Sefid phases in Dehlorān, Chogha Bonut, Tepe Tula'i, and Chogha Mish in Khuzestan. At this time, with the expansion of trans-regional relations, T-shaped figurines and pottery with inter-regional styles, such as Jarmo tadpole motifs and Tepe Sarab type potteries, along with the exchange of obsidian at Neolithic sites in the western and

southwest regions, have become prevalent. Undoubtedly, the wide geographical range, from the T-shaped figurines in northern Mesopotamia to the central and southwestern Zagros of Iran, which even extends to Tepe Sang-i Chakhmaq in the northeast of the central plateau of Iran, is more than just an incident or a child's fabrication. Although the gender is not clear in most T-shaped figurines, in some cases, the carving lines under the

chin can be considered a sign of masculinity in the figurine, or the presence of a prominent appendage in front of the chest can be seen as a symbol of femininity in the figurine. Finally, the possibility that cannot be left out of mind is the connection of these types of figurines with the herding communities of the high Zagros during the pottery Neolithic period, which can somehow justify this relatively wide geographical range.

بررسی پیکرک‌های T شکل دوره نوسنگی در فلات ایران و منطقه‌های همجوار آن در بال شرقی هلال حاصلخیز

محمد اقبال چهری^۱ , فاطمه ابتهاجی^۲

چکیده

هلال حاصلخیز منطقه‌ای است که برای اولین بار تغییرات اقتصادی، اجتماعی و ایدئولوژیک به شالوده و عناصر تشکیل دهنده دوره نوسنگی در آن ظاهر شد. یکی از مؤلفه‌های نوسنگی‌گرایی آن چیزی است که باستان‌شناسان از آن به عنوان انقلاب نمادها یاد می‌کنند که به طور برجسته در هنر پیکرک‌سازی نوسنگی تجلی یافت. به طور کلی، پیکرک‌سازی یکی از ویژگی‌های مهم نوسنگی‌گرایی محسوب می‌شود و ساخت پیکرک‌ها دارای سابقه‌ای قدیمی‌تر از دوران نوسنگی است. از اواسط هزاره نهم پیش از میلاد در کنار پیکرک‌های حیوانی، تعداد محدودی پیکرک‌های انسانی با خطوط شماتیک نیز مستند شده است. در پایان هزاره هشتم پم، دگرگونی اساسی، شامل ساخت پیکرک‌های انسانی در بیشتر محوطه‌های دوره نوسنگی دیده شده است. پیکرک‌های T شکل به عنوان یکی از فرم‌های انتزاعی انسان در عصر نوسنگی است و رواج آنها به عنوان یکی از مهم‌ترین مشخصه‌های دوره نوسنگی باسفال در برخی محوطه‌های نوسنگی شمال میان‌رودان، غرب و جنوب غربی ایران بوده است. پیکرک‌های T شکل به عنوان یکی از شکل‌های اصلی پیکرک‌های نوسنگی است که در محوطه‌های تپه شیخی‌آباد، تپه سراب، تپه علی‌کش، تپه سبز، تپه چغاسفید، تپه تولایی، چغابنوت، چغاسفید، تپه سنگ چخماق، جارمو و چای‌اونو به دست آمده است. در این مقاله با روش پژوهش توصیفی-تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای تلاش دارد که پرسش‌هایی را ارزیابی کند که پیکرک‌های T شکل در چه بازه زمانی از دوره نوسنگی بیشترین رواج را داشته است و شواهد آنها در چه محوطه‌هایی قابل ردیابی است؟ خاستگاه پیکرک‌های T شکل در چه منطقه یا مناطقی از هلال حاصلخیزی دیده می‌شود؟ پیکرک‌های T شکل، همسو با گسترش روابط فرامنطقه‌ای در عصر نوسنگی باسفال از اوایل هزاره هفتم تا هزاره ششم پم در کنار مواردی چون سفال منقوش و ابسیدین در زاگرس گسترش داشته است که احتمال ارتباط آنها با جوامع دام‌دار و کوچ‌رو وجود دارد.

واژه‌های کلیدی: دوره نوسنگی، نوسنگی‌گرایی، پیکرک‌سازی، پیکرک‌های T شکل، زاگرس.

^۱ گروه علمی تاریخ و باستان‌شناسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران (نویسنده مسئول). eghbahiz62@yahoo.com

^۲ کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، تهران، ایران.

مشخصات مقاله: تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۲/۹ | تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۴/۱۰ | تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۰/۱۱

استناد: چهری، محمد اقبال؛ ابتهاجی، فاطمه. (۱۴۰۴). بررسی پیکرک‌های T شکل دوره نوسنگی در فلات ایران و منطقه‌های همجوار آن در بال شرقی هلال حاصلخیز، *پژوهشنامه ایران باستان*، سال ۵، شماره ۱۴، ۳۳-۳.

مقدمه

نوسنگی یک دوره بسیار مهم در روند توسعه فرهنگی و فناوری است که شواهد انتقال از شیوه زندگی مبتنی بر شکار و گردآوری به کشاورزی را ارائه می‌دهد (Weeks, 2013: 49). اولین هزاره عصر هولوسن با گرم شدن سریع آب‌وهوا (۹۷۰۰-۸۶۰۰ پم) مشخص می‌شود (Barge et al., 2018: 303). در گسترش نوسنگی، علاوه بر عوامل محیطی، به احتمال تغییرات جمعیتی نیز در ارتباط با حرکت به سوی تولید غذا اهمیت داشته است (Weeks, 2013). قدیمی‌ترین شواهد برای کشاورزی و دام‌پروری دوره نوسنگی در نواحی هسته‌ای هلال حاصلخیزی یافت شده است؛ در مناطق شمالی و جنوبی لوانت، شرق آناتولی، شمال میان‌رودان تا رشته‌کوه‌های زاگرس در مرز امروزی ایران و عراق کشیده شده است. شواهد اولیه از کشت گیاه و مدیریت در نگهداری بز بین هزاره دهم تا هزاره هشتم پم در زاگرس به عنوان منطقه کلیدی در فرایند نوسنگی‌گرایی دیده می‌شود. به نظر می‌رسد که منطقه زاگرس منبع گسترش گونه‌های اهلی شده به سمت شرق فلات ایران در محدوده جنوب غربی آسیا بوده است (شیخ بیکلو اسلام، ۱۴۰۱: ۴؛ Brousha-ki et al., 2016). البته پژوهش‌های اخیر مربوط به اوایل هولوسن، نقش هلال حاصلخیز شرقی و به‌ویژه زاگرس مرکزی را در روابط انسان با گیاه و انسان با حیوان برجسته‌تر کرده است (Richter et al., 2021: 3). در زاگرس مرکزی بین سال‌های ۸۶۰۰/۸۸۰۰ تا ۷۶۰۰/۷۷۰۰ پم افزایش تأکید بر مدیریت گله‌ها دیده می‌شود (Barge et al., 2018: 304). همچنین از این دوره می‌توان نخستین گام‌های تغییر در ساختارهای اجتماعی را مشاهده کرد. در اواسط هزاره هشتم پم روابط فرامنطقه‌ای در غرب ایران گسترش یافته و

نخستین استقرارگاه‌ها در مناطق پست نیز شکل گرفته‌اند (دارابی، ۱۳۹۸: ۵۸).

برخلاف سایر مناطق جهان مثل اروپا که نوسنگی به‌طور ناگهانی به آنجا رسید، در خاور نزدیک این فرآیند بومی بود و در طول سه هزار سال گسترش یافت. مؤلفه‌های مختلف آن همچون اقتصادی، فناوری و ایدئولوژیک به تدریج در یک نظم مشخص رخ می‌دادند. یکی از مؤلفه‌های نوسنگی‌گرایی آن چیزی است که ما آن را «انقلاب نمادها» می‌نامیم که به‌طور برجسته در هنر نوسنگی تجلی یافت (Cauvin, 2002: 237). در پی این تغییرات و به‌خصوص به دلیل افزایش جمعیت، نمادپردازی و خلق آثار هنری افزایش پیدا کرد. برای کاستن از فشارهای اجتماعی و تعیین هویت گروهی، رفتارهای نمادین از جمله تزیینات شخصی، نمادسازی و ساخت اشیاء هنری افزایش یافت که در به‌هم‌پیوستگی اعضای گروه اجتماعی کمک کرد (زارع خلیلی و همکاران، ۱۳۹۸: ۸؛ Bar Yosef, 1997: 171). از طرف دیگر، افزایش جمعیت و نیازهای اقتصادی، سرعت روند تبدلات به‌خصوص در عرض‌های جغرافیایی مشابه را افزایش داد، به‌نحوی‌که کشاورزی با میانگین سرعت ۱/۱۳ کیلومتر در سال از جنوب غربی آسیا به اروپا و مصر در غرب و دره هند در شرق رسید (زارع خلیلی و همکاران، ۱۳۹۸: ۸؛ Diamond, 1999: 178).

در دوره نوسنگی در منطقه خاور نزدیک ساخت پیکرک‌های گلی به شکل انسان و حیوان رایج شد که رواج آن، ابتدا در هلال حاصلخیزی و سپس با فاصله کوتاهی در نقاط مختلف خاور نزدیک رخ داد. فراوانی پیکرک‌ها در محوطه‌های نوسنگی، نشانه اهمیت این آثار در نزد این جوامع است. در جغرافیای امروزی ایران نیز رواج پیکرک‌های گلی با آغاز اهلی‌سازی همراه بوده و در نواحی

شدند (Ucko, 1962: 38-54؛ عسکرپور، ۱۳۸۷: ۳۵).

در زمینه پیکرک‌های نوسنگی ایران، نخست برومن به مطالعه پیکرک‌های تپه جرمو در عراق پرداخته و سپس آنها را با پیکرک‌های سراب و چای اونو مقایسه کرده است (Broman Mo-) (ales, 1983, 1990). از جمله پژوهش‌های درباره پیکرک‌ها می‌توان به مقاله استفاده از گل در قبل از سفال زاگرس (Schmandt-Besserat, 1974)، مقاله‌های درباره پیکرک‌های انسانی و حیوانی در محوطه نوسنگی گنج دره (Eygün, 1992; Mo-) (ales and Smith, 1990 Daems, 2004; 2008)، و پیکرک‌های تپه سنگ چخماق (Furu-) (sato, 2014) اشاره کرد.

همچنین پژوهش‌هایی به زبان فارسی درباره پیکرک‌ها به نگارش درآمده است که شامل مقدمه‌ای بر پیکرک و پیکرک‌سازی در جوامع انسانی؛ مطالعه موردی پیکرک‌های تپه زاغه، دشت قزوین (عسکرپور، ۱۳۸۷)، نقش رنگ در پیکرک‌های انسانی دوره نوسنگی (اسلام مسلک و حریریان، ۱۳۹۱)، نقش پیکرک‌های زنان در دنیای باستان با تکیه بر مکشوفات باستان‌شناسی (موسوی حاجی و همکاران، ۱۳۹۱)، و بررسی تطبیقی نخستین پیکرک‌های انسانی در داسه بارور (لوانت، میان‌رودان، آناتولی و غرب ایران) (شیرازی و همکاران، ۱۳۹۳) است. در نهایت می‌توان به مقاله‌های با عنوان مطالعه پراکنش جغرافیایی پیکرک‌های انسانی به حالت نشسته در دوره نوسنگی خاور نزدیک و پیکرک‌های انسانی بدون سر در دو مجموعه سنگ چخماق و زاغه می‌توان اشاره کرد (زارع خلیلی و همکاران، ۱۳۹۸، ۱۴۰۲). بنابراین با وجود پیشینه مطالعاتی طولانی‌مدت در مبحث پیکرک‌های دوره

غربی ایران زودتر از نواحی شرقی بروز پیدا کرده است (زارع خلیلی و همکاران، ۱۳۹۸: ۸). یکی از شکل‌های رایج برای ساخت پیکرک در محوطه‌های نوسنگی فلات ایران و برخی محوطه‌های شمال‌شرقی عراق، پیکرک‌های T شکل است که تاکنون پژوهش‌چندانی درباره آن انجام نگرفته است. در این مقاله با روش پژوهش توصیفی-تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای تلاش می‌شود که این پرسش‌ها مورد بررسی و ارزیابی قرار گیرند: پیکرک‌های T شکل در چه بازه زمانی از دوره نوسنگی بیشترین رواج را داشته است و شواهد آنها در چه محوطه‌هایی قابل ردیابی است؟ و خاستگاه پیکرک‌های T شکل در چه منطقه یا مناطقی از هلال حاصلخیزی دیده می‌شود؟

پیشینه پژوهش

پیشینه مطالعاتی پیکرک‌ها به قرن ۱۹ میلادی یعنی زمان یافت برخی پیکره‌های گلی در خاور نزدیک بازمی‌گردد. از آن زمان تاکنون، برخی از پژوهشگران بر جنبه‌های گونه‌شناختی و فنی ساخت تمرکز بیشتری داشتند و برخی دیگر کارکرد پیکرک‌ها را در اولویت قرار داده‌اند (زارع خلیلی، ۱۴۰۲: ۴۱؛ Daems, 2004; Kuijt, 2002). اولین مطالعه متمرکز و طبقه‌بندی شده برای پیکرک‌های خاور نزدیک در سال ۱۹۶۰ توسط دالز بر اساس ریخت‌شناسی و دیدگاه کلی از شکل پیکرک‌ها ارائه شد (Dales, 1960). در اواخر دهه ۱۹۶۰ با شکل‌گیری موج جدیدی از فمینیسم، دگرگونی‌های بزرگی در زمینه مطالعه پیکرک‌ها رخ داد. اوکو، نظریات معطوف به الهه مادر را که برگرفته از دیدگاه‌های اجتماعی و تک‌خطی مادرمحور بود را با چالشی جدی مواجه کرد و پیکرک‌ها بار دیگر وارد عرصه باستان‌شناسی

برخی جوامع دیگر دارای عملکردی متفاوت بوده که می‌توانسته در طول زمان تغییر کند و برای مثال به‌عنوان اسباب بازی به کار گرفته شود (Insol, 2017).

بر مبنای مطالعات تلالی و اوکو و دالز (Ta-lalay, 1983: 209-212; Ucko, 1962: 45-47, 262: 217-213; Dales, 1960) در میان قبیله‌های سرخ‌پوست قاره آمریکا و قبایل سیاه‌پوست آفریقایی، می‌توان کارکرد و مبانی تفسیری در مطالعه پیکرها را به شرح زیر تقسیم‌بندی کرد:

۱. آیین‌های مراقبه: مطالعه قبیله‌های سرخ‌پوست کلمبیا و «ناواهو» واقع در جنوب غربی آمریکا نشان مدهد که پیکرهای انسانی کوچک برای مراقبت و درمان به کار می‌رفتند.
۲. آیین‌های آموزشی: استفاده گسترده و متنوع از پیکرهای گلی کوچک برای انجام آیین‌های آموزشی در بخش‌هایی از آفریقا و قبیله‌های بانتو ثبت شده است.
۳. گذاشتن پیکر در قبر؛
۴. آیین‌های همدردی (Ucko 1962:45-47; Ta-lalay 1983:209)؛
۵. مراسم فروز بخشی و دفع شر؛
۶. پیکرها به‌عنوان اسباب بازی: وجود ارتباط و پیوند بین کودکان و پیکرها با توجه به مدارک قوم‌نگاری غیرقابل انکار است. داده‌های انسان‌شناختی نمونه‌های متعددی از کودکان را که به ساختن پیکرهای انسانی و حیوانی می‌پرداختند در اختیار می‌گذارد (Ucko, 1962:45).

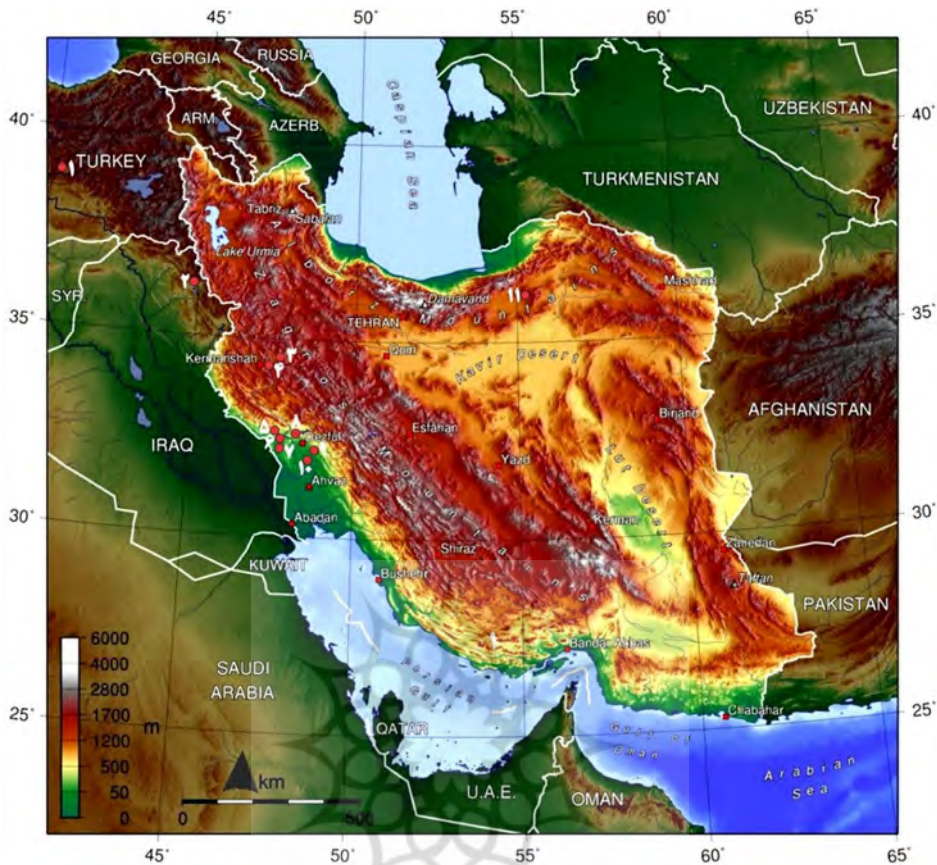
شرح یافته‌ها

در دوره نوسنگی برخلاف دوره پارینه‌سنگی که همیشه پیکرها ایستاده‌اند، شکل نشسته نیز رواج پیدا می‌کند. سبک پیکرهای ایستاده یا نشسته نوسنگی، متنوع و طیفی از فرم‌های انتزاعی تا واقع‌گرا را شامل می‌شود. باوجود تنوع فرمی زیاد برای ساخت پیکر، اجتماعات دوره

نوسنگی، هنوز درباره پیکرهای T شکل دوران نوسنگی در فلات ایران مسائل ناشناخته‌ای وجود دارد و پژوهش‌های اندکی در این زمینه صورت گرفته است.

مبانی نظری در مطالعه پیکرها

پیکرهای خاور نزدیک از زمان کشف اولیه‌شان در قرن نوزدهم، همواره به‌عنوان مقوله‌ای مهم و جداگانه از سایر اشیای فرهنگی مورد توجه قرار گرفته‌اند (Daems, 2008: 77). تعداد زیاد پیکرهای گلی و سنگی انسانی و حیوانی، بیانگر اهمیت این دست‌ساخته‌ها برای جوامع نوسنگی است که می‌توان آن را یکی از محصولات فرعی نوسنگی‌گرایی در نظر گرفت. پیکرهای انسانی دوره نوسنگی در خاور نزدیک دارای طیف وسیعی از شکل‌های واقع‌گرا تا انتزاعی هستند که در هر ناحیه و محوطه، تنوع فرمی زیادی پیدا می‌کند. شناخت فرمی و ریخت‌شناختی پیکرها در شناسایی چگونگی ارتباط فرهنگی بین محوطه‌ها در حیطه پیکرسازی مؤثر است (زارع خلیلی و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۱-۱۳). تعریف و معنای پیکرها متغیر بوده اما موضوع مهم ماهیت تفسیری آنها است نه توصیف صرف. معیارهای متنوعی در تعریف پیکر مطرح می‌شود از جمله اندازه، چراکه برخی پیکرها کوچک و برخی بزرگ (بین ۲۵ تا ۷۰ سانتی‌متر) هستند، ولی اگر بزرگ‌تر و در اندازه واقعی و در مکانی ثابت باشند مجسمه خواهند بود، پس در این میان قابلیت حمل نیز برای تعریف پیکر مطرح می‌شود. تعریف دقیق از معنی پیکر دشوار است، چراکه در طول زمان می‌تواند متفاوت باشد. همچنین این ایده که همه پیکرها به نوعی با آیین مرتبط هستند به چالش کشیده شده است و هرچند که آنها در بسیاری از زمینه‌ها نقش آیینی داشتند، در

تصویر ۱. موقعیت محوطه‌های نوسنگی دارای پیکرک‌های T شکل بر نقشه: ۱. چای اونیو، ۲. جارمو، ۳. شیخی آباد، ۴. تپه سراب، ۵. چغاسفید، ۶. علی کش، ۷. تپه سبز، ۸. تپه تولایی، ۹. چغابنوت، ۱۰. چغامیش، ۱۱. تپه سنگ چخماق (نگارندگان، ۱۴۰۳)

Fig. 1. The Location of the Neolithic Sites with T-Shaped Figurines on the Map: 1. Çayönü, 2. Jarmo, 3. Sheikh-i Abad, Tepe Sarab, 5. Choga Sefid, 6. Ali Kosh, 7. Tepe Sabz, 8. Tepe Tula'i, 9. Choga Bonut, 10. Choga Mish, 11. Tepe Sang-i Chakhmaq (Authors, 2024)

نوسنگی در تعامل و تأثیرپذیری از یکدیگر بوده و حداقل در شکل و یا به احتمال برخی کاربردها مشترک بوده‌اند (زارع‌خلیلی و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۳). پیکرک‌های T شکل به عنوان یکی از شکل‌های اصلی پیکرک‌های نوسنگی است که در محوطه‌های تپه شیخی‌آباد (Matthews *et al.*, 2010, 2013)، تپه سراب (Broman Mo-ales, 1990)، تپه علی‌کش، سبز، چغاسفید (Hole *et al.*, 1969: 226; Hole

نوسنگی در تعامل و تأثیرپذیری از یکدیگر بوده و حداقل در شکل و یا به احتمال برخی کاربردها مشترک بوده‌اند (زارع‌خلیلی و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۳). پیکرک‌های T شکل به عنوان یکی از شکل‌های اصلی پیکرک‌های نوسنگی است که در محوطه‌های تپه شیخی‌آباد (Matthews *et al.*, 2010, 2013)، تپه سراب (Broman Mo-ales, 1990)، تپه علی‌کش، سبز، چغاسفید (Hole *et al.*, 1969: 226; Hole

تصویر ۲. نمونه پیکرک انسانی شیخی آباد (Cole et al., 2013: 141)
Fig. 2. Sample of the Human Figurine of Sheikhi Abad (Cole et al., 2013: 141)

محوطه شیخی آباد

قدیمی‌ترین محوطه کاوش شده در دوره نوسنگی ایران، تپه شیخی آباد است که براساس تاریخ‌گذاری پرتوکرین از ۹۸۰۰ تا ۷۶۰۰ پم سکونت داشته است (Matthews et al., 2013; Darabi, 2015: 64-67). بنابراین، این تپه شامل یک توالی دست نخورده عالی در دوره نوسنگی قدیم ایران به عمق بیش از ۱۰ متر است که در آن هیچ شواهد سکونتی از دوره نوسنگی جدید (پا سفال) وجود ندارد. شیخی آباد در دره حاصلخیز دینور در ارتفاع ۱۴۲۵ متری از سطح دریا واقع شده و با کوه‌هایی به ارتفاع ۳۰۰۰ متر احاطه شده است. در ترانشه ۳، بقایای معماری چینه‌ای به شکل اتاقی با پلان T شکل است که دو جفت مجموعه‌های گوسفند و بز وحشی در آن به دقت چیده شده است. این سازه به احتمال معبد یا اتاقی کوچک برای نمایش بقایای شکار است که براساس تاریخ‌گذاری پرتوکرین به ۷۶۰۰ پم برمی‌گردد (Matthews, 2018: 76-77; Matthews and Fazeli Nashli, 2022: 63). پژوهش‌ها نشان دهنده باورهای مربوط به توتم در این محوطه است (آریامش، ۱۴۰۳). یک پیکرک گلی انسانی T شکل از ترانشه ۲ محوطه شیخی آباد

در بافت زباله‌دان و توده زغال به دست آمده که شباهت بسیار زیادی با پیکرک ونوس سراب دارد و فقط اندازه آن کوچک‌تر (طول و عرض به ابعاد ۱۵/۵ میلی‌متر در ۱۲ میلی‌متر) است (محمدی‌فر و همکاران، ۱۳۹۰: ۲۱) (تصویر ۲).

تپه سراب

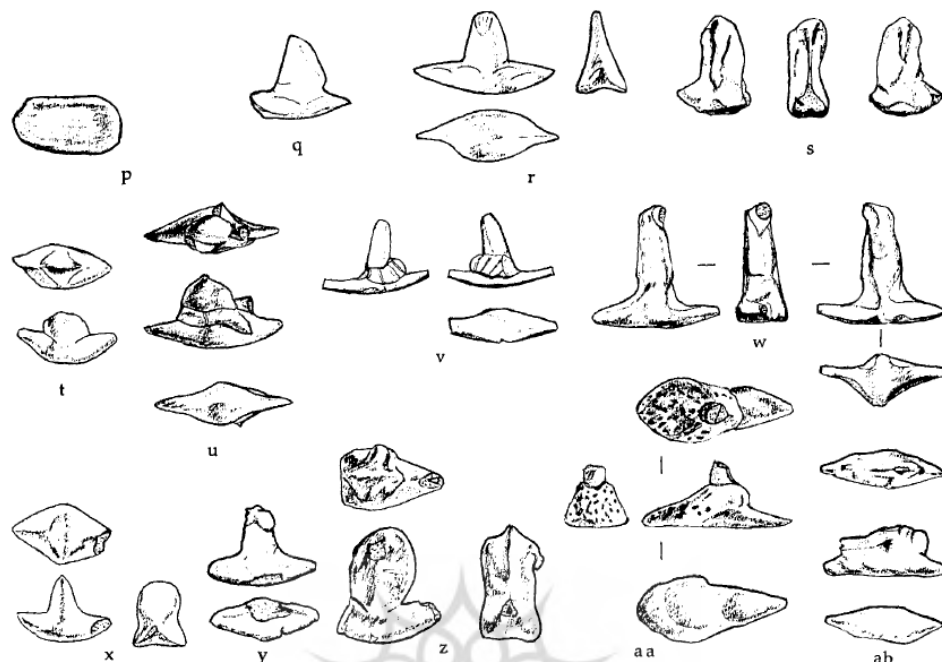
تپه سراب برجستگی کوچکی به ارتفاع ۱۳۰۰ متر از سطح دریا در شرق شهر کرمانشاه قرار دارد. این محوطه را اولین بار روستاییان مجاور که حفاری‌های غیرقانونی انجام می‌دادند شناسایی کردند، اما در طول دهه ۱۹۶۰ میلادی رابرت بریدوود و همکارانش به عنوان بخشی از پروژه پیش از تاریخ مؤسسه شرق‌شناسی دانشگاه شیکاگو، بخش‌های دست‌نخورده تپه را کاوش باستان‌شناسی کردند. سپس هیئت به سرپرستی لوین و مک‌دانلد از دانشگاه تورنتو کانادا در دهه ۱۹۷۰ میلادی در تپه سراب حفاری باستان‌شناسی انجام دادند. تاریخ‌گذاری پرتوکرین بیانگر استقرار در تپه سراب از ۷۰۰۰ تا ۶۴۰۰ پم است که تاریخ جدیدتر از هزاره هفتم پم نیز برای آن پیشنهاد شده است (Braidwood, 1961; Levin and McDonald, 1977;

تصویر ۳. پیکرک‌های انسانی تپه سراب (National Museum of Iran; Schmandt-Besserat, 1974: 17)
 Fig. 3. Human Figurines at Tepe Sarab (National Museum of Iran; Schmandt-Besserat, 1974: 17)

یافت شدند. دیگر نمونه‌ها نیز در خارج از منطقه خانگی به دست آمده‌اند. بنابراین در تپه سراب، تعداد بسیار زیادی از پیکرک‌های گلی حیوانی همچون سگ، خوک، خرس، گوسفند، بز و نیز انسانی یافت شده است. یکی از پیکرک‌های انسانی دارای آثار کنده‌کاری است و به وضوح می‌توان آن را به عنوان لباس در نظر گرفت (Bro-man Morales, 1990; Daems, 2004: 7-9).

McDonald 1979; Matthews and Fazeli Nashli, 2022: 84). محوطه‌ای که بیشترین پیکرک‌های انسانی نوسنگی در ایران از آن به دست آمده، تپه سراب است. انواع مختلفی از پیکرک‌های گلی با پخت کم، از واقع‌گرایانه تا کاملاً انتزاعی در این محوطه موجود است. بیشتر آنها در پایین‌ترین سطح خاکستر محوطه در بقایای گودال‌های سکونت بیضی‌شکل کم‌عمق

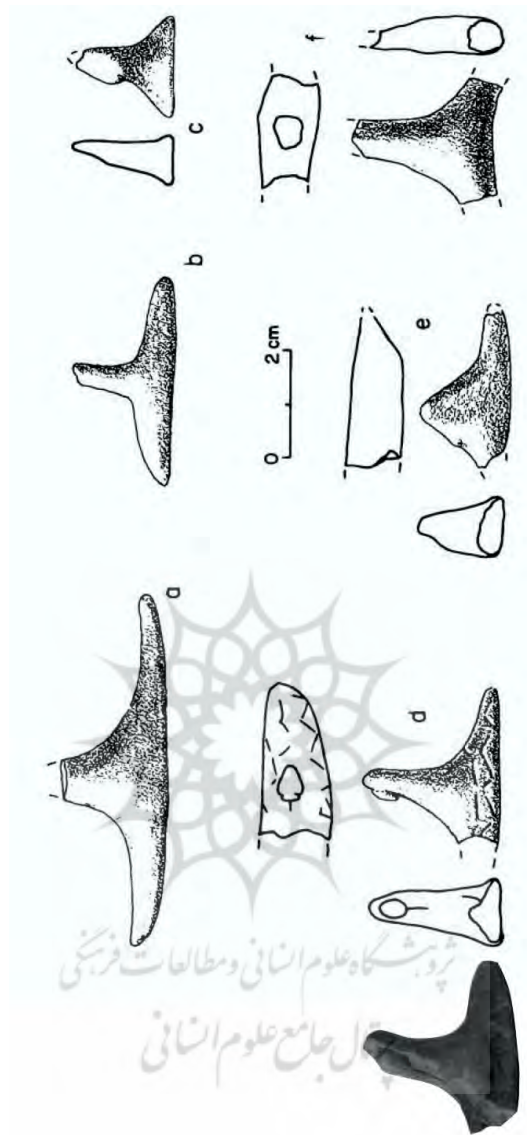

تصویر ۴. طرح پیکرک‌های T شکل (پایه دو باله‌ای) در تپه سراب: گروه اول: P / گروه دوم: q-r / گروه سوم: s / گروه چهارم: t-u / گروه پنجم: v-y (Broman Morales, 1990: pl.15).

Fig. 4. Design of T-shaped Figurines (Double-Winged Base) at Tepe Sarab: First Group: P / Second Group: Q-R / Third Group: S / Fourth Group: T-U / Fifth Group: V-Y (Broman Morales, 1990: pl.15)

خود می‌ایستند. همه پیکرک‌های T شکل تپه سراب به استثنای یکی، بسیار کوچک هستند و به ۵ گروه اصلی قابل تقسیم هستند: گروه اول شامل ۴ نمونه سالم با ساقه بلند و نوک گرد و پایه‌های صاف و کمی محدب هستند؛ بقیه نمونه‌های این گروه شکسته و در سه پیکرک، طول پایه نسبت به ارتفاع ساقه کمی کوتاه‌تر است. گروه دوم کمی متمایز از گروه اول و در قسمت ساقه با علامت نیشگونی برای نشان دادن چهره مشخص شده است. قسمت پایه با برش‌های ناخن از ساقه جدا شده و معمولاً دارای انتهایی گرد یا نقطه‌ای هستند. این گروه شامل ۲۴ پیکرک است که ۱۵ نمونه کم‌و بیش سالم و در ۸ نمونه فقط پایه باقی مانده است. گروه سوم شامل ۹ پیکرک که ۵ نمونه کم‌و بیش کامل و ۴ نمونه ناقص پایه است؛

پیکرک‌های گلی تپه سراب دست‌ساز هستند که نشان‌دهنده میزان زیادی از مهارت دستی در ساخت پیکرک بوده است (تصویر ۳). از ۲۴۰۰ پیکرک گلی کشف شده در تپه سراب، پیکرک‌های انسانی دارای بیشترین میزان تنوع شکلی بوده است که هفت دسته مختلف پیکرک انسان و پنج گونه از پیکرک زنان قابل تشخیص است. فقط ۱۸ پیکرک از ۶۵۰ پیکرک را می‌توان به‌وضوح متعلق به مردان دانست. بیشترین تأکید بر پیکرک زنان با گردنی کشیده، سینه‌های برجسته بزرگ و ران‌های چاق است که به احتمال در ارتباط با حاصلخیزی است (Daems, 2004: 8; Broman Morales, 1990: pl. 6.d). پیکرک‌های انسانی T شکل در تپه سراب، شامل اشیایی استوانه‌ای (ساقه مانند) با پایه دو باله‌ای و تخت هستند که روی پایه‌های

تصویر ۵. پیکرک‌های T شکل تپه علی‌کش (Hole et al., 1969: 226)
Fig. 5. T-shaped Figurines at Tepe Ali Kosh (Hole et al., 1969: 226)

شکلی گهواره‌ای هستند که از بالا به پایین حالتی خمیده دارد. برای جداسازی کف پیکرک از بخش بالایی آن در قسمت ساقه یک پیکرک، شکلی نواری رنگی دیده می‌شود و در سه نمونه دیگر برش‌های ناخنی در قسمت پایین ساقه حکاکی

پایه‌های این پیکرک‌ها مسطح یا کمی محدب و فاقد برش‌های ناخنی است و تنها در قسمت بالایی مانند یک لبه برگشته هستند. تفاوت گروه سوم با گروه دوم در کف گردتر و بدون نیشگون آنهاست. در گروه چهارم پایه‌های پیکرک‌ها دارای

پخته شده تا مرحله سبز ظاهر نشده اند (Hole et al., 1969: 224; Braidwood, 1960: Figs. 5-8). پیکرک‌های T شکل، شامل ساقه‌ای استوانه‌ای که در مرکز پایه‌ای کشیده و اغلب کمی خمیده قرار دارند. هرچند که تعداد کمی از نمونه‌ها سالم هستند که امکان توصیف کامل دارند، اما قسمت بالایی برخی ساقه‌ها دارای تزیینات نیشگونی یا حباب‌های ریز گرد است. یکی از پیکرک‌ها دارای شکلی دکمه‌ای است که از یک چاله زباله در فاز A1 محمدجعفر به دست آمده و تزییناتی به شکل خطوط عمودی کنده کاری و زیگزگی دارد. در مجموع، ۱۲ پیکرک T شکل در کاوش‌های هول و همکارانش در دهلران به دست آمده است که ده تا از آنها مربوط به فاز محمدجعفر، یکی از لایه D تپه سبز و یک پیکرک از فاز B1 علی‌کش است. نمونه‌های مشابه با این پیکرک‌های T شکل در فازهای بالایی جارمو (جارمو ۲) دیده شده که با نام پایه دوباله‌ای معرفی شده است (Hole et al., 1969: 226-227; Braidwood, and Howe, 1960: pl. 16^{14,15}) (تصویر ۵).

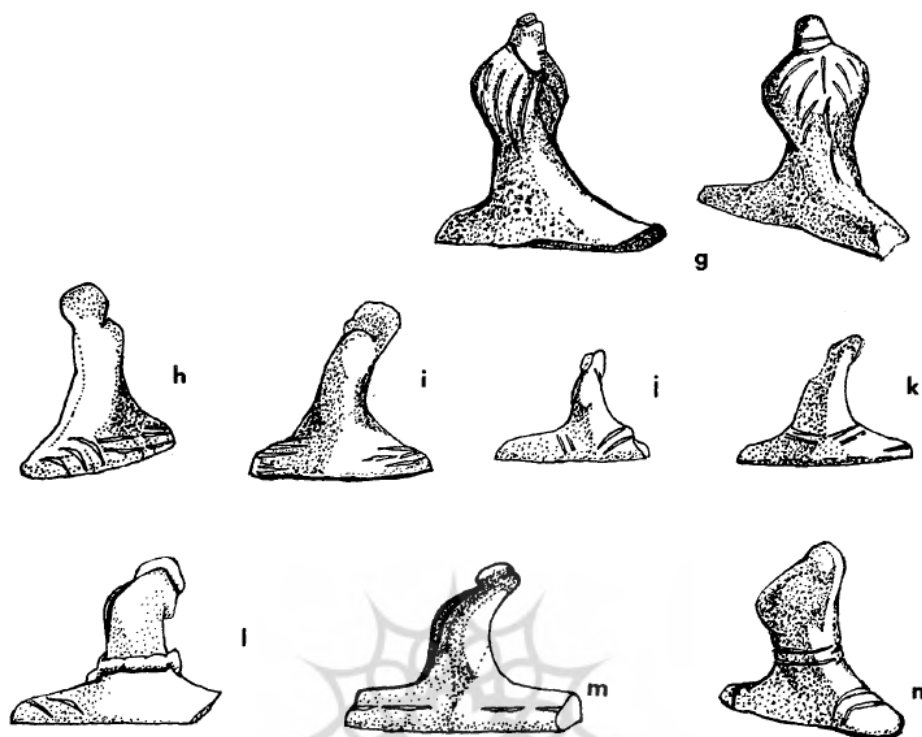
محوطه چغاسفید

محوطه چغاسفید به شکل تپه‌ای بیضی‌شکل با مساحت کمی بیش از ۲ هکتار (حدود ۱۶۵ متر) و ارتفاع ۱۶ متر از سطح دشت اطراف است که در فاصله ۱/۵ کیلومتری جنوب غربی شهر دهلران قرار دارد (Hole, 1977: 41). قدیم‌ترین لایه‌های چغاسفید شامل توده‌های زباله از خاکستر با قطعات پراکنده معماری از خانه‌های خشتی مستطیلی شکل ساخته شده بر خاک بکر، پیکرک‌ها، کاسه‌های سنگ آهکی و مجموعه‌های انسان با شواهدی از تغییر شکل در کاسه سر است (Matthews and Fazeli Nashli, 2022: 84). تداوم اساسی پیکرک‌های فاز محمدجعفر در چغاسفید دیده می‌شود که در آن پیکرک‌های

شده است. گروه پنج شامل ۱۰ نمونه با ساقه‌های گرد و بلند با انتهایی نقطه‌ای یا نوک چرخشی است. در این گروه برخی پیکرک‌ها دارای نواری با نقطه‌های ریز کنده یا سوزنی شکل در اطراف ساقه هستند که به احتمال برای نمایش جنسیت و یا لباس بوده است (Broman Morales, 1990: 19-22) (تصویر ۴).

تپه علی‌کش

تپه علی‌کش در جنوب مرکزی دشت دهلران در ارتفاع ۱۵۰ متری از سطح دریا و حدود ۱۰ کیلومتری شمال غربی شهر موسیان قرار گرفته که دارای شکلی تقریباً مدور و حداکثر ارتفاع ۴ متر از سطح دشت اطراف خویش است. به دلیل استقرار طولانی مدت و پژوهش‌های علمی چاپ شده از تپه علی‌کش، می‌توان آن را محوطه کلیدی این منطقه در شکل‌گیری گاه‌نگاری عصر نوسنگی دانست. تاریخگذاری انجام یافته، نشان می‌دهد که شواهد نوسنگی در تپه علی‌کش مربوط به فاصله زمانی ۷۵۰۰-۶۵۰۰ پم است و شروع فاز با سفال (فاز محمدجعفر) در حدود ۷۰۰۰ پم بوده است (Hole et al., 1969: ۱۳۹۷؛ دارابی، ۲۸، ۳۹). پیکرک‌های حیوانی گلی کوچک با پخت اندک در فازهای بزمرد و علی‌کش ظاهر شدند، در حالی که پیکرک‌های انسانی از فاز محمدجعفر به دست آمده‌اند. همچنین ساخت پیکرک‌های T شکل انتزاعی در همین فاز محمدجعفر متمرکز بوده است. یک پیکرک T شکل در فاز سبز به دست آمده است که بیانگر تداوم محدود این شکل پیکرک‌سازی در دوره‌های بعدی (مس‌سنگی) است. در مجموع ۵۳ پیکرک در جریان کاوش محوطه‌های علی‌کش و سبز دهلران به دست آمده که در مقایسه با پیکرک‌های تپه سراب عدد متوسطی است. پیکرک‌های سفالی

تصویر ۶. پیکرک‌های T شکل چغاسفید (Hole, 1977: 230)

Fig. 6. T-shaped Figurines at Chagha Sefid (Hole, 1977: 230)

تپه علی‌کش و لایه‌های بالایی جارمو است. پیکرک‌های T شکل در این محوطه به شکل استوانه‌ها یا ساقه‌هایی گلی هستند که بر پایه‌ای کشیده و اغلب کمی مقعر قرار دارند. بیشتر پایه‌ها داغدار شده‌اند و به این معناست که آنها قبل یا بعد از پخت، روی یک سطح ساییده شده یا حرکت داده شده‌اند. تنوع زیادی از پیکرک‌ها به‌وفور در چغاسفید قابل مشاهده است و هرچند که اکثر آنها شکسته شده‌اند، اما قطعات کافی برای بازسازی دقیق تغییرات اصلی در سبک وجود دارد (Hole, 1977: 229; Hole *et al.*, 1969:226-230; Braidwood & Howe, 1960:44 and Plate 16: 14, 15; Braidwood *et al.*, 1961, 1983). پیکرک‌های T شکل چغاسفید شامل سه قسمت اصلی هستند: ۱. سرها که کمیاب هستند و به

انسان کمیاب و همیشه خشن هستند. پیکرک‌های T شکل در دشت دهلران که از فاز علی‌کش شروع شده در فازهای سفید و سرخ به‌شدت افزایش می‌یابند، به‌طوری‌که در این زمان می‌توان آنها را از رایج‌ترین گونه‌های پیکرک دانست. در مقابل پیکرک‌های استوانه‌ای یا استالک‌ها که مقدم بر پیکرک‌های T شکل هستند از بزمرد تا سرخ دچار کاهش شدند. انواع پیکرک‌ها به‌استثناء نمونه‌های ذخیره شده یا دوباره دفن شده در تمامی مراحل پس از فاز سرخ در محوطه‌های چغاسفید و سبز ناپدید شدند که این تغییر با نفوذ بسیاری از ویژگی‌های جدید مانند سفال‌ها هم‌زمان بوده و به‌احتمال منعکس‌کننده تغییراتی در جوامع محلی است. در کل پیکرک‌های T شکل در محوطه چغاسفید ۱۵۲ نمونه است و مشابه با

(E-B) دارای قدمت ۶۹۰۰-۶۷۰۰ پم و پس از آن، فاز شوشان عتیق (Archaic Susiana o) (Alizadeh, 2003: 40)، پیکرک‌های انسانی در لایه‌های پایینی چغامیش (Delougaz and Kantor, 1996: 258) و در فازهای بدون سفال، شکل‌گیری و عتیق صفر چغامیش دیده می‌شوند. پیکرک‌های انسانی چغامیش به سه دسته قابل تقسیم‌بندی هستند:

۱. پیکرک‌های بسیار انتزاعی، ۲. پیکرک‌هایی با ویژگی‌های آناتومیک اختصاری، ۳. پیکرک‌های T شکل. در همه پیکرک‌های چغامیش، خاک خوب ورز داده شده و بدون شاموت و ناخالصی هستند. اکثر پیکرک‌ها به‌خوبی پخته شده‌اند، اما تعداد محدودی از نمونه‌های حرارت ندیده نیز وجود دارد. پیکرک‌های T شکل دارای پایه‌ای بیضی شکل دراز هستند که از مرکز آن، برآمدگی خارمانند باریکی بلند شده است. معمولاً سر و چهره پیکرک‌ها را با برش یا ویژگی‌هایی بسیار انتزاعی نشان داده‌اند. سر به واسطه یک دسته مو در پشت سر با کمی خمیدگی به سمت بالا نشان داده شده است. برخی پیکرک‌ها دارای نقش ناخن در قسمت پایین تهِ و روی صورت است. خطوط کنده‌کاری متفاوت با ناخن بر پایه پیکرک‌ها، به‌احتمال تلاشی برای نشان دادن تنوع در لباس بوده است؛ این نمونه با گل خاکستری روشن ساخته شده و پخت ملایم دارد، همچنین بدون افزودنی‌های بصری به تصویر درآمده و حدود ۷/۸ سانتی متر است (Alizadeh, 2003: 67) (تصویر ۷).

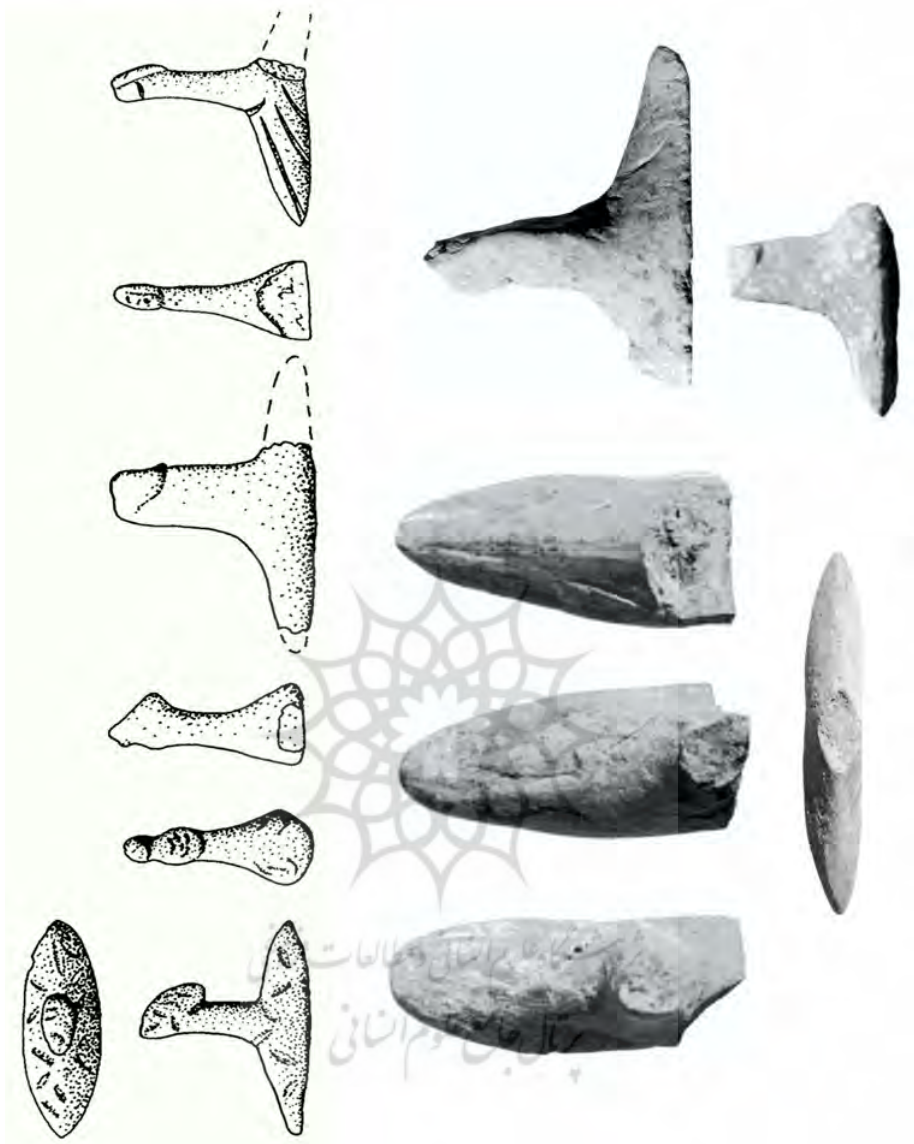
محوطه چغامیش

محوطه چغامیش بین رود دز و رود کارون در شمال دشت شوشان و در محدوده شهرستان دزفول قرار دارد. چغامیش با مساحت ۱۸/۶

شکل ساده و نیشگونی در فازهای سفید و مراحل اولیه سرخ به‌دست آمده‌اند. درحالی‌که انواع گونه‌های منقوش و رنگ‌آمیزی شده از اواخر فاز سفید شروع شده و در سرتاسر فاز سرخ ادامه پیدا کرده است. ۲. ساقه‌ها که به شکل استوانه‌هایی ساده و کمربنددار هستند که در فازهای سفید و سرخ قدیم پیدا شده ولی نمونه‌های حکاکی شده و منقوش با رنگ از اواخر فاز سفید شروع شده و در سرتاسر فاز سرخ تداوم می‌یابد. ۳. پایه‌ها نیز ساده و یا با برش‌هایی مایل و اریب محدود به فاز سفید و اوایل سرخ هستند. پایه‌های با برش افقی و منقوش رنگ‌آمیزی شده در اواخر سفید و سراسر فاز سرخ به‌دست آمده است. به‌طور خلاصه، یک توالی را می‌بینیم که با پیکرک‌های T شکل ساده، حکاکی شده و کمربنددار در فازهای سفید و اوایل سرخ شروع شده است و به تأکید بر نمونه‌های بسیار حکاکی شده و منقوش با رنگ در اواخر سفید و سرتاسر سرخ تغییر پیدا کرده است. این روند با یافته‌های تپه علی‌کش نیز مطابقت دارد، جایی که تعداد محدودی از پیکرک‌های T شکل ساده در نهشته‌های علی‌کش و محمدجعفر یافت شده است (Hole, 1977: 231-233) (تصویر ۶).

محوطه چغامیش

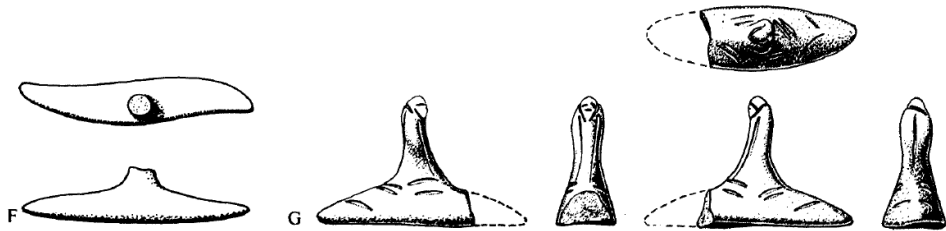
چغامیش محوطه کوچکی در دشت شوشان است که قدمت لایه‌های زیرین آن در نوسنگی قدیم ۷۲۰۰-۷۰۰۰ پم و همزمان با محوطه علی‌کش است. چغامیش در نوسنگی قدیم، فاقد شواهد معماری و دارای لایه‌هایی از خاکستر و خاک کوبیده شده، تنورهایی با سنگ‌های حرارت دیده، استخوان‌های متعدد حیوانات، توکن‌های گلی، پیکرک‌ها و سنگ‌هایی با پوشش رنگ‌دانه‌های قرمز است (Alizadeh, 2003: table 3, 2008: 4-5). لایه‌های شکل‌گیری شوشان در چغامیش

تصویر ۷. عکس و طرح پیکرک‌های T شکل چغابنوت (Alizadeh, 2003 fig.30. pl.18 73)
 Fig. 7. Photo and Design of T-shaped Figurines at Chogha Bonut (Alizadeh, 2003: 73 fig.30. pl.18)

۶۵۰۰ پم است. از نظر گاهنگاری، دوره‌های ۱ تا ۳ شوشان عتیق در چغامیش همزمان با دوره‌های سفید، سرخ و انتقالی چغامامی در دشت دهلران است (Alizadeh, 2008: 6-9,31; Delougaz and Kantor, 1996: 54. 280-281;

هکتار شامل دو قسمت: تپه بلند به ابعاد ۱۵۰×۲۰۰ متر و ارتفاع حدود ۲۷ متر از سطح دشت اطراف و تراس به ابعاد حدود ۴۰۰×۳۰۰ متر است. قدیم‌ترین مرحله استقرار شناخته شده در چغامیش، مربوط به دوره شوشان عتیق ۱ با تاریخ

تصویر ۸. پیکرک‌های T شکل چغامیش (Delougaz and Kantor, 1996: pl.236)
Fig. 8. Chogha Mish T-shaped Figurines (Delougaz and Kantor, 1996: pl.236)

که یک مورد آنها از سنگ ساخته شده است. یکی از این پیکرک‌های T شکل در داخل ظرفی قرمز رنگ از دوره خزینه در منطقه A کاوش، در نزدیکی یک پیت و منطقه‌ای از خاکستر در کنار تکه‌ای قیر طبیعی به دست آمده است. همه پیکرک‌های T شکل به دست آمده در تپه تولایی از چاله‌های زباله به دست آمده که بیشترین آنها مربوط به لایه d و کمترین آنها در لایه‌های a و c است. در لایه b نیز هیچ پیکرک T شکلی مشاهده نشده است (Hole, 1974) (تصویر ۹). در برخی پیکرک‌های T شکل تپه تولایی، ویژگی‌های نامشخص صورت را با زائده‌ای گلی نشان داده‌اند و روی کمر سه تا خط موازی افقی و اطراف بدن یک خط مورب حکاکی شده است. بنا به نظر فرانک هول، پیکرک‌های T شکل ممکن است به عنوان قطعات بازی استفاده شده باشند. پیکرک‌های T شکل به عنوان یکی از داده‌های مهم باستان‌شناختی است که بیانگر ارتباط و پیوستگی بین محوطه‌های تپه تولایی و چغامیش در فاز شوشان عتیق یک و بادشت دهلران در فازهای سفید و سرخ است. مشابه این نوع پیکرک‌های T شکل در لایه‌های فوقانی جارمو و به‌ویژه لایه‌های ۲-۴ دوره دوم جارمو دیده می‌شوند (Richardson, 2019; Daems, 2004: 14-24).

تپه سنگ چخماق

تپه سنگ چخماق در ۱ کیلومتری شمال روستای بسطام در نزدیکی شاهرود و در ارتفاع ۱۴۰۰

Matthews and Fazeli Nashli, 2022: 90-91). در چغامیش، پیکرک‌های انسانی بسیار طبیعت‌گرا از فاز یک شوشان عتیق به دست آمده است که قسمت پایین آنها تزئیناتی با خطوط کنده‌کاری (به احتمال دامن) دارد (Delougaz and Kantor, 1996: 258). شکل ظاهری پیکرک‌های T شکل چغامیش و تزئینات آنها کاملاً شبیه نمونه‌های چغابنوت است و خطوط کنده‌کاری در قسمت پایه و سر با خراش ناخن ایجاد کرده‌اند (تصویر ۸).

تپه تولایی

تپه تولایی (توله‌ای) با ۶۰ متر قطر و ۱/۵ متر ارتفاع در شمال دشت شوشان در ۱۵ کیلومتری جنوب اندیمشک خوزستان و در نزدیکی رودخانه دز قرار دارد. براساس تاریخ‌گذاری پرتوکر بن، محوطه مربوط به ۶۷۰۰ پم است و به عنوان اردوگاهی موقت برای دامداران متحرک تفسیر شده است. فرانک هول استقرار در تولایی را در اواخر دوره محمدجعفر و اوایل سفید دهلران می‌داند و سفال‌های شوشان عتیق ۱ در تپه تولایی و چغامیش مشابه هستند (Hole, 1974: 220, 235; Matthews and Fazeli Nashli, 2022: 84). استقرار در تپه تولایی را در ارتباط با شوشان عتیق صفر می‌داند (Alizadeh, 2008: 5). در جریان کاوش محدود تپه تولایی، تعدادی پیکرک T شکل (۱۱۱ نمونه با ابعاد ۱ تا ۴ سانتی‌متر) به دست آمده

پیکرک‌های انسانی به سه دسته قابل تقسیم‌بندی هستند: ۱. نوع اول دارای شکلی واقع‌گرایانه است که همگی از تپه شرقی به‌دست آمده‌اند. از آنجاکه بیشتر سرهای پیکرک‌ها به‌دست آمده، تشخیص جنسیت آنها امکان‌پذیر نیست. ۲. انتزاعی استوانه‌ای: همه آنها از تپه غربی به‌دست آمدند و یکی از این نمونه‌ها دارای سوراخی در قسمت گلو و دیگری دو خط عمودی در قسمت گردن دارد. ۳. پیکرک‌های انتزاعی T شکل که همه آنها از تپه غربی به‌دست آمده است (Furusato, 2014: 23). بریدوود برای آنها اصطلاح پیکرک‌های پایه‌دار با بال‌های جفتی (Braidwood, 1960) و فرانک هول (Hole, 1974) پیکرک‌های T شکل به‌کار برده است. پیکرک‌های T شکل شبیه نمونه‌های نیم‌تنه در جارمو هستند. بر بدن این نوع پیکرک‌های سنگ چخماق، سه خط موازی و افقی شبیه به کمربند و یک خط مورب در اطراف بدن نقر شده است. در مورد پیکرک‌های انسانی تپه سنگ چخماق نمونه‌های انتزاعی از نظر زمانی زودتر از نوع واقع‌گرایانه ساخته شده‌اند (Furusato, 2014: 24). در اتفاقی از تپه غربی سنگ چخماق، تعدادی پیکرک سفالی انسان و حیوان در یک طبقه به‌دست آمده است که در بین آنها دو پیکرک T شکل با پایه‌ای صاف و جزئیات چهره مانند بینی مشخص شده و در بالای سر این پیکرک‌ها چیزی شبیه به عمامه دیده می‌شود. پیکرک‌ها در سطحی مطابق با آغاز استفاده از سفال در محوطه یافت شد که توسط کاوشگر با تپه سیلک I مقایسه شده است (Daems, 2004: 13) (تصویر ۱۰).

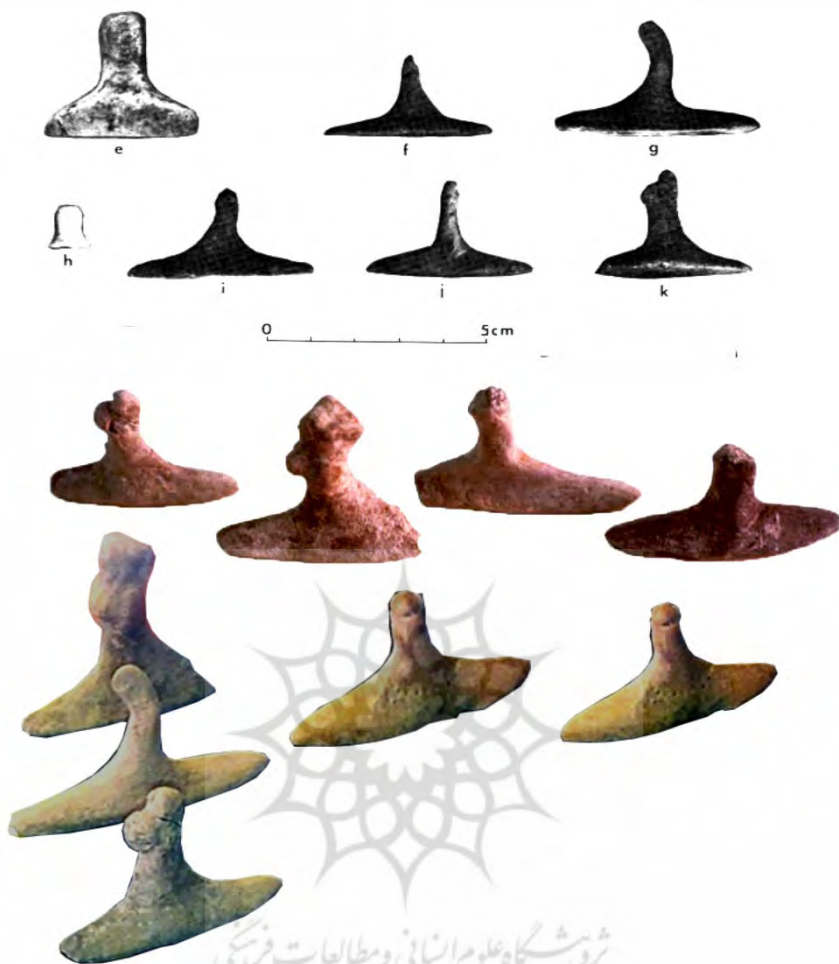
جارمو

محوطه جارمو در چمچمال کردستان و شرق کرکوک واقع در شمال عراق و ارتفاع ۸۰۰

متری از سطح دریا قرار دارد. تپه سنگ چخماق شامل دو تپه غربی و شرقی است که تپه غربی ۸۰ متر قطر و ۳ متر ارتفاع و تپه شرقی به ابعاد ۱۵۰×۱۰۰ متر و ۶ متر ارتفاع است. هر دو تپه شرقی و غربی در سال‌های ۱۹۷۱، ۱۹۷۳، ۱۹۷۵ و ۱۹۷۷ میلادی را هیئت از دانشگاه توکیو به سرپرستی ماسودا کاوش کرد. براساس نتایج کربن ۱۴ تپه غربی در اواخر هزاره هشتم شروع شده و سکونت در آن تا اوایل هزاره هفتم پم ادامه یافته است (۷۲۰۰-۶۶۰۰ پم). تپه شرقی نیز در اواخر هزاره هفتم پم شروع شده و تا اواخر هزاره ششم پم (۶۲۰۰-۵۷۰۰ پم) سکونت داشته است (Tsuneki, 2014: 5-6; Na-kamura, 2014: 10). پیکرک‌ها در این محوطه شامل دو دسته حیوانی و انسانی هستند که از تپه شرقی بیش از ۱۰۰ پیکرک عمدتاً حیوانی و از تپه غربی بیش از ۵۰ پیکرک به‌دست آمده که نیمی از آنان انسانی است. پیکرک‌های حیوانی در این محوطه بیشتر گلی بوده و چند نمونه سنگی نیز در آنها به چشم می‌خورد، اکثر آنها حالت شکسته دارند به همین خاطر تشخیص نوع آنها سخت شده است. پیکرک‌های سنگی که حیوانات را به تصویر می‌کشند بسیار واقع‌گرایانه و با دقت ساخته شده‌اند، درحالی‌که شکل‌دهی پیکرک‌های گلی خام و بی‌دقت بوده است. شکل ظاهری پیکرک‌ها معمولاً خشن با پختی اندک است. این دسته از پیکرک‌های سنگ چخماق برخلاف جارمو، دارای پشتی گرد و صاف هستند و رنگ خاکستری و بژ مایل به صورتی دارند. یک نمونه از آنها، پایه‌هایی با بال‌های جفتی و مشابه نوع N جارمو دارد. تعداد پیکرک‌های انسانی گلی در تپه سنگ چخماق زیاد نیست و آنها در تپه شرقی به‌صورت واقع‌گرایانه و در تپه غربی به‌صورت انتزاعی تصویر شده‌اند. براساس سبک و شکل،

متری از سطح دریا قرار دارد. جارمو با ۱/۳ هکتار را رابرت بریدود از دانشگاه شیکاگو بین سال‌های ۱۹۴۸ تا ۱۹۵۵ کاوش کرد و با ۱۶ طبقه استقرار تاریخی بین ۷۲۵۰ تا ۵۷۵۰ پم از دوره نوسنگی بی سفال و نوسنگی با سفال برای آن ارائه شد (Braidwood, 1983: 155). شکل‌های قابل تشخیص در اشیای گلی جارمو، ۵۵۰۰ قطعه گل بسیار متنوع هستند و شامل موارد متنوعی از پیکرها (حیوانی و انسانی، مخروطی‌ها، کروی، مهره‌ای، پایه دو باله و استوانه‌ای) می‌شوند. گل استفاده شده برای پیکرسازی در جارمو بسیار یکسان است و برای ایجاد چشم، رنگ، پخت اندک و حتی نوع گل، تفاوت زیادی در بین لایه‌های بالایی و پایینی جارمو وجود ندارد. بیشتر پیکرها کوچک هستند، شکل خیلی دقیق ندارند و بسیار کم پخته شده‌اند (در موارد نادر همه سطح با اخرای قرمز پوشیده شده است). از سطح پایین به بالا برخی تغییرات جزئی در فرایند پیکرسازی دیده می‌شود: ۱. به نظر می‌رسد حیوانات شاخ‌دار فقط در سطح‌های بالایی دیده شده‌اند. ۲. پیکرهای انسانی در سطح‌های بالایی بسیار پیچیده می‌شوند. ۳. شکل‌های پایه دو باله (پیکر T شکل) فقط در سطح‌های بالایی وجود دارند. سازندگان این پیکرها متفاوت و دارای مهارت‌های گوناگون بوده‌اند، چراکه در هر گروه نمونه‌های اولیه و نمونه‌هایی با دقت و مهارت وجود دارد. برخی پیکرها به قدری کوچک هستند که نیاز به مهارت و تمرین زیاد دارند. تعدادی از این پیکرها هنگام خشک شدن زیر پا له شده‌اند که نشان از نگرش به نسبت معمولی نسبت به محصول نهایی است و هیچ مراقبت خاصی تا زمان خشک شدن آنها صورت نگرفته و معمولاً در

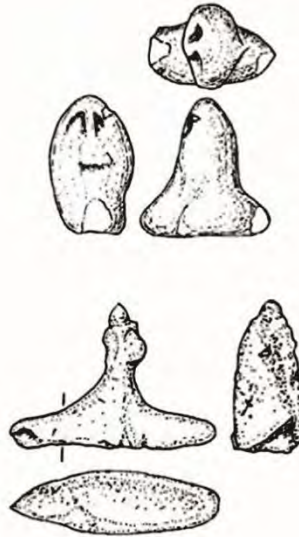
کنار اجاق یا زیر نور خورشید خشک شده‌اند. پایه دو باله‌ای‌ها شکلی بسیار خاص و انتزاعی دارند که مشخصاً پیشرفت لایه‌های بالایی نسبت به لایه‌های قدیم‌تر را نشان می‌دهند. اجسام ساقه‌ای یا همان استوانه‌ای، نوع تلفیقی و استیلیزه شده پیکرهای انسانی و نزدیک به نمونه‌های پایه دو باله‌ای است و حتی نمونه‌های شکسته آنها ممکن است قسمتی از همین پیکرهای پایه دو باله‌ای باشند. هر دو دسته اشیای استوانه‌ای و پایه دو باله‌ها از جالب‌ترین شکل‌های انتزاعی هستند که برخی را می‌توان زن دانست و برخی دیگر دارای جنسیت نیستند و فقط می‌توان به عنوان نمونه انسانی از آنها یاد کرد، چراکه هیچ یک از ویژگی‌های جنسیتی معمول را ندارند. پایه‌ها کاملاً انتزاعی و معمولاً بلند و با انتهای گرد و کف صاف هستند، بدن حالت استوانه‌ای از مرکز بالا آمده و چهره در انتهای آن قرار می‌گیرد. تعداد کل پیکرها با پایه دو باله‌ای در جارمو، ۳۱۴ عدد و شامل فرم‌های متفاوتی است: ۱۰۸ قطعه عمده پایه یا قسمتی از پایه هستند که غیر قابل طبقه‌بندی است. این پایه‌های ایستا و فرم‌دار از متوسط تا کوچک (تعدادی خیلی کوچک) هستند؛ طول این پایه‌ها بین ۱۶ تا ۵۰ میلی‌متر است. توزیع این نوع پیکرها در محدوده به سطح‌های بالایی می‌شود و در لایه‌های پایین‌تر یافت نشده‌اند. قسمت بالای پیکر یا سر دارای تنوع زیادی است و مبنای تمایز انواع آنهاست. شکل انسان‌ها با چسباندن زائده‌ای در قسمت بالایی سر منحصر به فرد می‌شود، همچنین بینی به صورت نیشگونی و چشم‌ها با برشی مشخص شده‌اند. چهره‌ها بیشتر گرد هستند تا نیشگونی که بیشتر در گونه استوانه‌های زن دیده می‌شدند. براساس شکل ظاهری، از ۳۰۱ نمونه

تصویر ۹. پیکرک‌های T شکل تپه‌تولایی که نمونه e سنگی است (نگارندگان، ۱۴۰۳: موزه ملی ایران؛ Hole, 1974: 233, Fig.15)
 Fig. 9. T-Shaped Figurines at Tepe Tula'i, E Example is Stone (Authors, 2024: National Museum of Iran; Hole, 1974: 233, Fig.15)

متر بالایی به‌دست آمده و تمرکز بیشتر نمونه‌ها در ۱ تا ۱/۵ متر بالایی است (Broman Mo-ales, 1983: 369-370, 385). همچنین در محوطه چای اونو از هزاره هشتم پم در جنوب شرقی ترکیه، یک قطعه پایه دو باله (پیکرک T شکل) کوچک با سطوح فرسوده به‌دست آمده که انتهای آن صاف و قسمت بالا به شکل توده‌ای گرد است. درحالی‌که در جارمو بالغ بر ۳۰۰ نمونه و در تپه سراب ۶۹ نمونه از

پیکرک، ۵۰ درصد پایه دوباله‌ای، ۱۴ درصد متفرقه و ۳۶ درصد غیرقابل طبقه‌بندی هستند. ۱۵۰ قطعه از سرهای انسانی و انتزاعی نیز وجود دارند که در چهار گروه کم و بیش یکسان و یک شکل ساخته شده‌اند. با در نظر گرفتن شکل نیسگونی به‌عنوان ویژگی انسان بودن در پایه دوباله‌ها، می‌دانیم که نیمی از آنها در شکل انسانی قرار می‌گیرند. تاکنون پایه دو باله فقط از سطح‌های بالایی جارمو مربوط به ۲ تا ۲/۵

تصویر ۱۰. پیکرک‌های T شکل تپه سنگ چخماق (Furusato, 2014: 26)
Fig. 10. T-shaped Figurines at Tepe Sang-i Chakhmaq (Furusato, 2014: 26)

در جریان کاوش تل موری بیت در دهه ۱۹۷۰، کووین (Cauvin, 2002: 238) برخی پیکرک‌های زن و سر گاوه‌ای وحشی را مستندنگاری کرد و آنها را به‌عنوان اولین نمایش خدایان زن و مرد تفسیر کرد. از آنجا که این نمادها از اواسط هزاره ۱۰ پم قبل از اولین نشانه‌های کشاورزی پیش از اهلی‌سازی، وجود داشت، او تولد خدایان را به‌عنوان تغییری ذهنی می‌دانست که باعث ابداع کشاورزی شد. با وجود تغییرات محلی، این شمایل‌نگاری متشکل از حیواناتی است که برخی از آنها با نگرشی تهدیدآمیز همراه هستند و برخی نمادهای انتزاعی را به‌عنوان عناصر نمادین از باورهای شمنیستی تداعی می‌کنند (Benz and Bauer, 2013; Ibanez et al., 2017: 18). از اواسط هزاره نهم پم، یک تغییر اساسی در شمایل‌نگاری نمادین مشاهده می‌شود که تغییر از شمایل‌نگاری حیوانی به انسان بوده است. قبل از آن زمان، شمایل‌نگاری هنوز عمدتاً حیوانی است، گرچه

این نوع پیکرک‌ها به‌دست آمده است (Broman, 1990: 65) (تصویر ۱۲).

تجزیه و تحلیل

کاوش‌های دهه‌های اخیر دانش ما را از جهان نمادین جوامع انسانی در مراحل اولیه نوسنگی پیش از سفال (۹۸۰۰ تا ۸۶۰۰ پم) بسیار گسترش داده است. ساختمان‌های چندمنظوره مشترکی که در هزاره ۱۰ پم در فرات میانی ظاهر شدند، به ساختمان‌هایی تبدیل شدند که در آغاز هزاره ۹ پم فقط در جلسه‌ها و آیین‌ها استفاده می‌شدند (Stordeur et al., 2000: 29). نمونه این نوع ساختمان‌های گرد/بیضی حفاری‌شده، در گوبکلی تپه و کاراهان تپه (منطقه اورفا در جنوب شرقی ترکیه) به نمایش گذاشته شده است، جایی که برخی از ستون‌های یکپارچه T شکل که از انسانی است، با نمایش‌های حیوانی و هندسی پوشانده شده‌اند (Schmidt, 2011; Ibanez et al., 2017: 17). شیخ بیکلو اسلام، ۱۳۹۲: ۷۱-۷۷).

تصویر ۱۱. پیکرک‌های T شکل (پایه دوباله‌ای) جارمو (Broman Morales, 1983, fig164-166)
 Fig. 11. T-Shaped (Double-Winged Base) Figurines at Jarmo (Broman Morales, 1983, fig164-166)

۸۶۴۰ پم یک قطعه استخوان کارشده T شکل با سطحی صاف و صیقلی وجود دارد که در بخش بالای آن، دو سوراخ به شکل چشم‌های جفتی وجود دارد و بر آن شماری خطوط افقی

برخی از مجسمه‌های انسان با خط‌های شماتیک نیز مستند شده است (Kuijt and Chesson, 2007: 218-219). در شویبقای ۶ در شمال شرقی اردن و حوزه لوانت جنوبی با تاریخ ۱۰۴۰۰-

تصویر ۱۲. پیکرک T شکل (پایه دوباله‌ای) چای اونو (Broman Morales, 1990 PL.25f)
Fig. 12. T-Shaped (Double- Winged Base) Figurines at Çayönü (Broman Morales, 1990: pl.25f)

به‌هرحال، نمی‌توان گفت که تغییر نمادین باعث تغییر اقتصادی شد، اما به‌نظر می‌رسد که آنها بسیار به هم مرتبط هستند، زیرا تسلط شمایل‌نگاری انسان در اواسط هزاره نهم پم ظاهر می‌شود و شواهد آن همزمان با اولین نمونه‌های ثبت شده از گیاهان و حیوانات اهلی شده است (Stordeur, 2010: 123-130). در شرق هلال حاصلخیز نیز تغییرات اساسی فرهنگی با شروع دوره PPNB، حدود ۸۵۰۰-۷۰۰۰ پم نسبت داده شده است، درحالی‌که دوره PPNA قبلی، حدود ۹۵۰۰-۸۵۰۰ پم، شاهد گذار در جنبه‌های مختلف زندگی اجتماعی بود (Darabi, 2016: 291). در این مرحله PPNB، پیکرک‌های انسانی و حیوانی به تعداد محدودی در محوطه‌هایی چون کریم شهر، تپه آسیاب و لایه E گنج دره به‌دست آمده است (Schmandt-Bes, 1974: 11). به‌نظر می‌رسد که ظهور پیکرک‌ها باید در رابطه با راهبرد اقتصادی جدید مبتنی بر کشاورزی مورد توجه قرار گیرد. از آنجاکه افراد بیشتری می‌توانند منبع غذایی بیشتری ایجاد کنند و امنیت بهتری برای خود فراهم کنند، جمعیت بالاتر به یک اولویت تبدیل می‌شود. بنابراین، پیکرک‌های زنانه که عمدتاً برآمدگی‌های نمایشی دارند، می‌تواند به این معنی باشد که آنها

و مورب را حکاکی کرده‌اند (Richter *et al.*, 2016: 19). بنابراین علاقه به تصویر انسان از هزاره ۱۰ پم آغاز می‌شود، اما از نیمه دوم هزاره نهم شتاب بیشتری به‌دست می‌آورد. همچنین در این زمان، شمایل‌نگاری انسان نسبت به تصویر حیوانی رایج‌تر می‌شود و بازنمایی‌های انسانی نمایش‌های دقیق چهره‌ای را نشان می‌دهد که مراقبت دقیقی برای نمایش گوش‌ها، دهان، بینی و به‌ویژه چشم‌ها که ممکن است بسته یا کاملاً باز باشند، شده است. این تغییرات در شمایل‌نگاری به احتمال زیاد نشان‌دهنده تغییرات عمده در دنیای معنوی اولین جوامع کشاورز است (Ibanez *et al.*, 2017: 18). به‌نظر می‌رسد از اواخر هزاره ۹ پم، یک تغییر اساسی در باورهای اعتقادی برخی جوامع اولیه نوسنگی ظاهر می‌شود که از نظام‌های شبه‌شمنی به شبکه‌ای مبتنی بر وجود موجودات ماوراءطبیعی شبیه انسان تبدیل می‌شود که افراد زنده می‌توانند با آنها ارتباط برقرار کنند. این گذار از باورهای شمنیستی به دین‌داری جدید مبتنی بر موجودات فراطبیعی شبیه انسان، به احتمال زیاد مربوط به اهلی کردن طبیعت بود که نشان‌دهنده رهایی نمادین انسان‌ها از دنیای حیوانات بود (Vigne *et al.*, 2011: S260-S292. Fig.2).

نمادهای باروری و تأکید بر تولید فرزندان بیشتر هستند. یقیناً برخی از پیکرک‌های حیوانی PPNB به یک دسته اسباب‌بازی یا مشابه تعلق دارند، اما برخی دیگر (به‌ویژه پیکرک‌های انسان و گاو) در بافت‌هایی ظاهر می‌شوند که نشان‌دهنده استفاده از آیین‌های کنترل‌کننده‌اند. صرف نظر از کارکرد احتمالی پیکرک‌ها در بافت نوسنگی، توزیع مکانی و زمانی آنها باید در ارتباط با جنبه‌های مرتبط با جامعه، از جمله امرار معاش، تشریفات و سازمان اجتماعی در نظر گرفته شود (Darabi, 2016: 292).

برخی از پیکرک‌های گلی چغاگلان با جزییاتی نشان‌دهنده شکلی از لباس هستند که با نیشگون گرفتن، برش و حکاکی بر روی بدن پیکرک به تصویر کشیده شده‌اند. پیکرک‌های چغابنوت نیز از داخل سازه‌ای سکونت‌گاهی با سطوح زمین کوبیده شده و مرتبط با گودال‌های آتش بدست آمده است. در طول دوره نوسنگی بی‌سفال (هزاره هشتم پ.م)، اولین پیکرک گلی انسانی نشسته با الگوی نیمه واقعی در تپه گوران ساخته شد. این پیکرک را می‌توان پیش‌رو و الگوی واقعی بسیاری از پیکرک‌هایی دانست که در محوطه‌های نوسنگی ایران یافت می‌شوند. اولین نمونه پیکرک زن واقع‌گرای ایستاده نیز در دوران نوسنگی جدید ایران از محوطه چغاسفید خوزستان یافت شده است، این موارد می‌تواند نشان‌دهنده آشنایی کامل سازندگان پیکرک‌های T شکل با نحوه ساخت پیکرک‌های واقع‌گرا است (Daems, 2017: 594-597).

ظهور پیکرک‌های T شکل در زاگرس مصادف با مهارت بالای مردمان زاگرس در استفاده از خاک رس و فراگیر شدن نمادگرایی در دوره نوسنگی باسفال از حدود ۷۰۰۰ پ.م بوده است (Schmandt-Besserat, 1974:11; Campbell)

همه پیکرک‌های T شکل و ساقه مانند، صرفاً حالت انتزاعی و ساده‌سازی بیش از حد پیکرک‌های انسانی بوده‌اند (Daems, 2004: 23). پیکرک‌های T شکل به‌خاطر شکل خاصی که دارند ممکن است مربوط به فرهنگی خاص باشند که پراکندگی آن‌ها در خاور نزدیک به احتمال بیش از تصادف خواهد بود. این پیکرک‌ها از ویژگی‌های نوسنگی قدیم در برخی محوطه‌های فلات مرکزی، زاگرس مرکزی و شمال بین‌النهرین است. پیکرک‌های T شکل پخت خوب دارند، با گل خاکستری یا نارنجی تا نخودی ساخته شده‌اند و ابعادشان بین ۷۵ تا ۷۸ میلی‌متر است؛ گاهی نیز نقش‌هایی در قسمت پایینی آنها دیده می‌شود. به احتمال پیکرک‌های T شکل از اواخر دوران بدون سفال شروع شده و تا دوره نوسنگی با سفال ادامه پیدا می‌کند (Aliza-deh, 2003:67). پیکرک‌های T شکل یا پایه دو باله‌ای (Braidwood, Hole et al., 1969: 224) ظاهری بسیار ساده و انتزاعی داشته و به پایه‌ای مسطح یا کمی محدب و استوانه‌ای خارج شده از مرکز آن به‌عنوان ساقه منتهی می‌شود. در برخی از این پیکرک‌ها تزییناتی وجود دارد که شامل خطوطی حکاکی شده در قسمت پایه یا در بالای ساقه آنها است که به احتمال برای نشان دادن لباس یا چهره و موی سر بوده است. بیشترین نمونه‌های پیکرک‌های T شکل به محوطه‌های نوسنگی با سفال در غرب ایران تعلق دارد که اصلاح «گروه زاگرس» برای آنها به‌کار می‌رود و قدمت لایه‌های نوسنگی با سفال آنها به اواسط تا اواخر هزاره هفتم پ.م می‌رسد. اولین سطح این محوطه‌ها اغلب اردوگاه‌های نیمه دائمی برای گله‌داران هستند که در اواخر هزاره هفتم پ.م، خانه‌هایی با دیوارهای گلی و شواهدی از کشاورزی و دامداری در این محوطه‌ها به‌دست آمده است و

پیکرک‌های T شکل و ساقه مانند وجود دارد که نشان از تأثیرگذاری فرهنگ پیکرک‌سازی جارمو در تپه سراب است. این داستان وقتی بیشتر قابل درک است که نمونه سفال‌های سبک بچه قورباغه‌ای جارمو در تپه سراب و سایر محوطه‌های زاگرس مرکزی قابل مشاهده است (Levine and Mc-Donald, 1977: 40). پیکرک‌های سراب عمدتاً در نهشته‌های خاکستر و یا در نزدیکی زباله‌دانی محوطه قرار داشتند که به‌عنوان اردوگاه‌های فصلی برای گله‌داران تعبیر شده‌اند. گزارش شده است که هیچ یک از این پیکرک‌ها دارای آثار سایش گسترده سطحی نیستند که شاید به استفاده موقت آن‌ها اشاره دارد (Insoll et al., 2017: 596). به گفته برومن مورالس، پیکرک‌های سراب «آرزوهای جادویی فردی» هستند که در بیشتر موارد زنان باردار را نشان می‌دهند. آنها برای تضمین رفاه شخصی، بارداری موفق و تولد زنده ایجاد شده‌اند (Broman Morales 1990; Daems, 2004: 8). به نظر مک‌دونالد تپه سراب را به‌احتمال گروه‌های خانوادگی اشغال کرده بودند، اما برومن مورالس استدلال کرده است که به‌دلیل تنوع زیاد در پیکرک‌های سفالی، تپه سراب به‌طور فصلی توسط گروه‌هایی از خانوارهای مختلف برای چند صد سال مسکونی بوده است (McDonald, 1979; Broman Morales, 1990).

در دشت دهلران، پیکرک‌های حیوانی در فازهای بزم‌مرده و علی‌کش ظاهر شدند، اما پیکرک‌های انتزاعی انسانی و T شکل، متمرکز در فاز محمدجعفر هستند و در فازهای علی‌کش و سبز تنها یک نمونه دیده شده است (Hole et al., 1969: 226-227; Daems, 2004: 7). ساکنان محمدجعفر پیکرک‌های گلی با پخت اندک را به تعداد زیاد ساخته‌اند. هرچند که بیشتر آنها به‌صورت قطعات استوانه‌ای، اندام‌های شکسته و

نمایان‌گر گذار از استقرار فصلی به سکونت دائم در آنها برای تمام سال است (Daems, 2004: 7). در میان پیکرک‌های گلی در تپه جارمو در شمال عراق هیچ یک از پیکرک‌ها در مکانی یافت نشده است که نشان‌دهنده مصرف آیینی یا تکراری باشد و هیچ الگوی خاصی در مکان‌های آنها چه در مرکز و چه در مکان‌های تجمع خاکستر وجود ندارد (Broman Morales, 1983: 369-370). پیکرک‌های T شکل یا همان پایه دو باله در جارمو اساساً با همدیگر یکسان هستند، تنها تفاوت آنها را می‌توان در تزیینات دانست که در برخی از این نمونه‌ها، صورت و چانه پیکرک نیز با خطوط نیشگونی با برش خوردگی حکاکی شده که می‌تواند نشان از ریشی بلند باشد و به تعبیری به پیکرک‌های مردانه تعلق داشته است. برخلاف حالت انتزاعی پیکرک‌های T شکل، پیکرک‌های حیوانی جارمو واقع‌گرا بوده و می‌توان دست‌کم ۱۵ نوع مختلف از انواع حیوان وحشی یا اهلی مانند سگ، خوک، گوسفند، بز و غیره را تشخیص داد (Schmandt-Besserat, 1974: 17). بنابراین پیکرک‌های T شکل و ساقه مانند (استوانه‌ای)، حالتی انتزاعی و ساده‌سازی شده بیش از حد پیکرک‌های انسان ایستاده یا چمباتمه زده است (Daems, 2004: 22) در برخی از پیکرک‌های استوانه‌ای شکل نیز نیم‌تنه‌ای با دامن مخروطی شکل قابل تشخیص است، هرچند که پیکرک‌های استوانه‌ای با تاریخی قدیمی‌تر از پیکرک‌های T شکل در گستره وسیعی از شمال غربی زاگرس تا زاگرس مرکزی، دشت دهلران و حتی گوشه شمال‌شرقی فلات ایران در تپه سنگ چخماق ظاهر شده‌اند (Broman Morales, 1983: 370). باوجوداینکه داده‌های سراب ۵۰۰ سال جدیدتر از جارمو هستند، تداوم مشخصی در ساخت برخی از شکل‌های پیکرک‌های گلی مانند

ابسیدین در محوطه‌های نوسنگی مناطق غربی- جنوب غربی رواج داشته است. به‌طور قطع این گستره جغرافیایی گسترده از پیکرک‌های T شکل در شمال میان‌رودان تا زاگرس مرکزی و جنوب غربی ایران که حتی تا تپه سنگ چخماق در شمال شرق فلات مرکزی ایران نیز گسترش یافته است چیزی فراتر از یک اتفاق یا ساخت کودکانه است. ساخت این پیکرک‌های T شکل به‌عنوان شکلی انتزاعی از انسان نشسته بوده که هرچند شکل کلی یکسانی دارند، در جزئیات آنها تفاوت‌هایی نیز دیده می‌شود. برخی از این پیکرک‌ها بدون تزیین و ساده هستند، اما برخی دیگر تزیینات نیشگونی و حکاکی در قسمت‌های پایه و سر به نشانه لباس و جزئیات چهره‌ای و یا زائده‌هایی به‌عنوان دسته موی پشت سر دارند. همچنین تفاوت‌هایی در نحوه ایستایی ساقه این گونه پیکرک‌ها دیده می‌شوند که برخی از آنها دارای گردنی انحنادار و برخی دیگر کاملاً راست و ایستا درست شده‌اند. هرچند که جنسیت در بیشتر پیکرک‌های T شکل مشخص نیست، در مواردی خطوط کنده‌کاری در زیر چانه را می‌توان نشانه مردانه بودن پیکرک دانست و یا وجود زائده برجسته در جلوی سینه را نمادی از زنانه بودن پیکرک محسوب کرد. نکته دیگر اینکه این پیکرک‌های انتزاعی در بازه زمانی تولید می‌شده‌اند که در برخی از این محوطه‌های نوسنگی با ساخت پیکرک‌های واقع‌گرای انسانی کاملاً آشنا بوده‌اند و بنابراین چیزی فراتر از نبود مهارت در ساختن پیکرک‌ها بوده است. در نهایت احتمالی که نمی‌توان دور از ذهن داشت ارتباط این نوع پیکرک‌ها با جوامع دامدار و کوچ‌رو زاگرس مرتفع در دوره نوسنگی باسفال است که به‌نوعی می‌تواند این گستره جغرافیایی به‌نسبت گسترده را توجیه کند.

نیم‌تنه ظاهر می‌شدند، اما دست‌کم یک پیکرک انسانی قابل تشخیص در حالت چمباتمه با دست‌های روی زانو به تصویر کشیده شده که اغلب از این شکل به‌عنوان «الیه مادر» یاد می‌شود. تعدادی از این مجسمه‌های T شکل یا ساقه‌ای نیز ممکن است پیکره‌های انسانی بسیار انتزاعی شده (مسبک) باشند (Hole, 1977: 5). این پیکرک‌های T شکل (۱۴۸ نمونه) همگی پایه‌ای کشیده دارند و در آنها سه قسمت سر، ساقه و پایه وجود دارد. برخی از ساقه‌های پیکرک‌ها رنگ‌آمیزی شده‌اند و در برخی نیز برش‌هایی که نمایان‌گر ویژگی‌های صورت یا کمر بند است وجود دارد. به‌مرور از اواخر فاز سفید به انتقالی چغامامی (CMT) پیکرک‌های انسانی طبیعت‌گرا به‌وجود می‌آیند (Daems, 2004: 14).

برآیند

در راستای پرسش‌های مطرح شده این نتایج به‌دست آمد که قدیم‌ترین شواهد از پیکرک‌های T شکل به‌صورت بسیار محدود و منفرد از محوطه‌های شویقای ۶ در حوزه لوانت جنوبی (۱۰۴۰۰-۸۶۱۰ پم)، تپه شیخی‌آباد (۹۸۰۰-۷۶۰۰ پم) در ایران و جای اونو در ترکیه از هزاره هشتم پم به‌دست آمده است. رواج پیکرک‌های T شکل به‌عنوان یکی از مهم‌ترین مشخصه‌های سراسر دوره نوسنگی باسفال از هزاره هفتم پم تا اوایل هزاره ششم پم در برخی از محوطه‌ها مانند جارمو (لایه‌های فوقانی)، تپه سراب، مراحل محمدجعفر و سفید در دهلران، چغابنوت، تپه توله‌ای و چغامیش در خوزستان رایج بوده است. در این زمان با گسترش روابط فرامنطقه‌ای، پیکرک‌های T شکل، تولید سفال با سبک‌های میان منطقه‌ای مانند نقش بچه قورباغه‌ای جارمو، سفال‌های عتیق و خطی سراب به همراه مبادله

کتاب‌نامه | Bibliography

- Zarekhalili, M, vahdati nasab, H, Hejebri Nobari, A, Helwing, B. (2023). Without Head Human Figurines in two Snag-e Chakhmagh and Zaghe Collections'. *Pazhohesh-ha-ye Bastanshenasi Iran*, Volume 13, Issue 36 – Serial Number 36, ۵۷-۳۵ (In Persian).
- شیخ بیکلو اسلام، بابک. (۱۳۹۲). نمادگرایی آیینی در دوره نوسنگی اولیه: نگاهی به گویکلی در جنوب شرقی ترکیه، نامه انسان‌شناسی، سال یازدهم، شماره ۱۸، ۶۹-۱۰۰.
- Shaikh Baikloo Islam, B. (2013). Ritual Symbolism in the Early Neolithic Period: A Look at Göbekli in Southeastern Türkiye", *Iranian Journal of Anthropology*, Year 11, Issue 18, 69-100 (In Persian).
- شیخ بیکلو اسلام، بابک. (۱۴۰۱). تغییر اقلیم و تولد کشاورزی: گذار فرهنگی از جست‌وجوی غذا به تولید غذا در جنوب غربی آسیا، پژوهشنامه ایران باستان، سال ۱، شماره ۱، ۲۲-۳.
- Shaikh Baikloo Islam, B. (2022). Climate Change and the Birth of Agriculture: The Cultural Transition from Foraging to Food Production in Southwest Asia, *Ancient Iranian Studies*, VOL. 1, NO. 1, 3-22. (In Persian). <https://doi.org/10.22034/ais.2021.134766>
- شیرازی، روح‌اله؛ طاهری، صدرالدین و سلطانمردی، زهره. (۱۳۹۳). بررسی تطبیقی نخستین پیکرک‌های انسانی در داسه بارور (لوانت، میان‌رودان، آناتولی و غرب ایران). مطالعات تطبیقی هنر ۴(۸)، ۷۹-۶۵.
- Shirazi, R, Taheri, S, Soltanmoradi, Z. (2014). Comparative Analysis of the Early Human Figurines in the Fertile Crescent (Levant, Mesopotamia, Anatolia & Western Iran). *Scientific Journal of Motaleate-e Tatbighi-e Honar*, Volume 4, Issue 8, 65-79 (In Persian).
- عسکرپور، وحید. (۱۳۸۷). مقدمه‌ای بر پیکرک و پیکرک‌سازی در جوامع انسانی؛ مطالعه موردی، پیکرک‌های تپه زاغه، دشت قزوین، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تهران (منتشر نشده).
- Askarpour, V. (2008). *An introduction to figurine and figurine-making in human societies; A case study, Tepe Zagheh figures, Dasht Qazvin*, Master's thesis, University of Tehran (unpublished) (In Persian).
- محمدنفر، یعقوب؛ متیوس، روجر؛ متیوس، ونلی؛ مترجم، عباس. (۱۳۹۰). پروژه باستان‌شناسی زاگرس مرکزی (CZAP): گزارش مقدماتی کاوش و بررسی در تپه آریامنش، شاهین. (۱۴۰۳). دین در پیش از تاریخ آسیای غربی، جامعه‌پژوهی فرهنگی، ۱۵(۲)، ۲۴-۱.
- Aryamanesh, S. (2024). Ritual in Western Asia at the Prehistoric Societies. *Sociological Cultural Studies*, 15(2), 1-24. <https://doi.org/10.30465/scs.2024.9143>
- اسلام مسلک، ریماء؛ حریریان، نرگس. (۱۳۹۱). نقش رنگ در پیکرک‌های انسانی دوره نوسنگی، نشریه هنرهای زیبا: هنرهای تجسمی ۴(۴۷)، ۳۱-۲۵.
- Eslammaslak, R and Haririan, N. (2012). The role of color in Neolithic human figurines. *Journal of Fine Arts: Visual Arts. Volume 4, Issue 47*, 25-31 (In Persian).
- دارابی، حجت. (۱۳۹۷). بازنگری لایه‌نگاری تپه علی‌کش، دشت دهلران، مجله پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، دانشگاه بوعلی همدان، شماره ۱۶، دوره هشتم، بهار، ۲۷-۴۲.
- Darabi, H. (2018). Revisiting Stratigraphy of Ali Kosh, Deh Luran Plain. *Pazhohesh-HA-YE Bastanshenasi Iran*, Volume 8, Issue 16 – Serial Number 16, 27-42 (In Persian).
- دارابی، حجت. (۱۳۹۸). بازنگری در گاه‌نگاری دوره نوسنگی غرب ایران، آفرین‌نامه، مقاله‌های باستان‌شناسی در نکوداشت استاد مهدی رهبر، به‌کوشش یوسف مرادی، تهران، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، ۵۳-۶۲.
- Darabi, H. (2018). A review of the chronology of the Neolithic period of Western Iran; In: Yusuf Moradi (ed.), *Afarin Nameh, archaeological essays in the memoirs of Professor Mehdi Rahbar*, Tehran, Cultural Heritage and Tourism Research Institute, 53-62 (In Persian).
- زارع خلیلی، مرضیه؛ وحدتی‌نسب، حامد؛ هژبری نوبری، علیرضا؛ هلوینگ، باربارا. (۱۳۹۸). مطالعه پراکنش جغرافیایی پیکرک‌های انسانی به حالت نشسته در دوره نوسنگی خاور نزدیک. پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، شماره ۲۱، دوره نهم، تابستان، ۷-۲۲.
- Zarekhalili, M, vahdati nasab, H, Hejebri Nobari, A, Helwing, B. (2019). Study on Geographical Distribution of Neolithic Seated Figurines of Near East. *Pazhohesh-HA-YE Bastanshenasi Iran*, Volume 9, Issue 21 – Serial Number 21, 7-22 (In Persian).
- زارع خلیلی، مرضیه؛ وحدتی‌نسب، حامد؛ هژبری نوبری، علیرضا؛ هلوینگ، باربارا. (۱۴۰۲). پیکرک‌های انسانی بدون سر در دو مجموعه سنگ چخماق و زاغه. پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، شماره ۳۶، دوره سیزدهم، بهار، ۳۶-۵۷.

Issue 1 – Serial Number 1, Autumn and Winter, 9-30 (In Persian).

موسوی حاجی، سیدرسول؛ فرزین، سامان؛ زور، مریم. (۱۳۹۱). نقش پیکرک‌های زنان در دنیای باستان (با تکیه بر

مکشوفات باستان‌شناسی). زن و فرهنگ ۴(۱۴)، ۹-۱۷.

Mousavi Haji, S. R., Farzin, S., Zour, M. (2012). The Role of Women's Figurines in Ancient World Based on Archaeological Discovery. *Women and Cultur*, 4(14), 9-17 (In Persian).

English

Alizadeh, A. (2003). *Excavations at the Prehistoric Mound of Chogha Bonut, Khuzestan, Iran: Seasons 1976/77, 1977/78, and 1996*. Oriental Institute Publications 120. Chicago: Oriental Institute of the University of Chicago in association with the Iranian Cultural Heritage Organisation.

Alizadeh, A. (2008). *Chogha Mish II. The Development of a Prehistoric Regional Center in Lowland Susiana, Southwestern Iran: Final Report on the Last Six Seasons of Excavations, 1972-1978*. Oriental Institute Publications 130. Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago.

Bar Yosef, O. (1997). Symbolic expressions in later prehistory of the Levant: why are they so few?. *Beyond art: Pleistocene image and symbol*, 23, 161-187.

Barge, O., Kharanaghi, H.A., Biglari, F., Moradi, B., Mashkour, M., Tengberg, M. and Chataigner, C. (2018). Diffusion of Anatolian and Caucasian obsidian in the Zagros Mountains and the highlands of Iran: Elements of explanation in 'least cost path' models. *Quaternary International*, 467, 297-322.

Benz, M., Bauer, J. (2013). Symbols of power e symbols of crisis? A psycho-social approach to early Neolithic symbol systems. *Neo-Lithics* 2/13, 11-24

Braidwood, R, J and Howe, B. (1960). *Prehistoric Investigations in Iraqi Kurdistan*. Studies in Ancient Oriental Civilization 31. Chicago, University of Chicago, Oriental Institute.

Braidwood, R, J and Howe, B. (1960). *Seeking the words first farmers in Persian Kurdistan: A full-scale investigation of prehistoric sites Near Kermanshah*. The Illustrated London

شیخی‌آباد صحنه و تپه جانی اسلام‌آباد غرب، نامه باستان‌شناسی (پژوهش‌های باستان‌شناسی)، شماره ۱، دوره اول، پاییز و زمستان، ۹-۳۰.

MohammadiFar, Y., Mathews, R., Mathews, W., Motarjem, A. (2017). Central Zagros Archaeological Project (CZAP): Preliminary report of the excavation and investigation in the Sheikh-e Abad Sahneh and Tepe Jani in Islamabad Gharb, *Archeological Journal (Pazhohesh-HA-YE Bastanshenasi)*, Volume 1,

news. Vol. 237. No. 6325, October 29, 695-697.

Braidwood, R. J. (1961). The Iranian Prehistoric Project, 1959-1960. *Iranica Antiqua* 1, 3-7.

Braidwood, R. J., Howe, B. and Reed, C. A. (1961). The Iranian Prehistoric Project. *Science* 133/3469, 2008-2010.

Braidwood, R.J. (1983). The site of Jarmo and its architectural remains. In: Braidwood, L., Braidwood, R., Howe, B., Reed, C.A., Watson, P.J., 1983. *Prehistoric Archaeology along the Zagros Flanks*. Chicago: Oriental Institute, 155-207.

Broman Morales, V. (1983). Jarmo figurines and other clay objects. in: Braidwood, S., Braidwood, J., Howe, B., Reed, A., Watson, P. J, (eds). *Prehistoric archaeology along the Zagros flanks*, 105, 369-423.

Broman Morales, V. (1990). *Figurines and Other Clay Objects from Sarab and Çayönü*. Oriental Institute Communications 25. Chicago: Oriental Institute of the University of Chicago.

Broushaki, F., Thomas, M.G., Link, V., López, S., van Dorp, L., Kirsanow, K., Hofmanová, Z., Diekmann, Y., Cassidy, L.M., Díez-del-Molino, D., Kousathanas, A. Sell, C., Robson, H.K., Martiniano, R., Blöcher, J., Scheu, A., Kreutzer, S., Bollongino, R., Bobo, D., Davoudi, H., Munoz, O., Currat, M., Abdi, K., Biglari, F., Craig, O. E., Bradley, D.G., Shennan, S., Veeramah, K.R., Mashkour, M., Wegmann, D., Hellenthal, G. And Burger, J. (2016). Early Neolithic genomes from the eastern Fertile Crescent. *Science*, 353(6298), 499-503.

Campbell, S. and Daems, A. (2017). Figurines in prehistoric Mesopotamia. In: Insoll T (ed.), *The Oxford handbook of prehistoric figurines*. Oxford University Press, 567-590.

Cauvin, J. (2002). The symbolic foundation of the

- Neolithic revolution in the Near East. In: Jan Kuijt (ed), *life in Neolithic farming communities, social organization, identity, and differentiation*, Springer, 235-252
- Cole, G., Matthews, R. and Richardson, A. (2013). Material networks of the Neolithic at Sheikh-e Abad: objects of bone, stone and clay, In: R. Matthews, W. Matthews and Y. Mohammadifar (eds.), *The Earliest Neolithic of Iran: 2008 Excavations at Sheikh-e Abad and Jani*. CZAP Reports 1. Oxford: Oxbow, 135-145.
- Daems, A. (2004) On prehistoric human figurines in Iran: current knowledge and some reflections. *Iranica Antiqua* 39, 1-31.
- Daems, A. (2008). Evaluating patterns of gender through Mesopotamian and Iranian human figurines, A research of the Neolithic and Chalcolithic period industries, In: Bolger, D. (ed.), *Gender through time in the Ancient Near East (Plymouth)*, 77-117.
- Daems, A. (2017). From a bird's eye view: prehistoric human figurines from Iran. In: Insoll T (ed.), *The Oxford Handbook of Prehistoric Figurines*. Oxford University Press, 591-612.
- Dales, Jr. G. F. (1960). *Mesopotamian and related female figurines: Their chronology, diffusion and cultural functions*, Ann Arbor, Michigan.
- Darabi, H. (2015). *An Introduction to the Neolithic Revolution in the Central Zagros*. BAR International Series 2746. Oxford: Archaeopress.
- Darabi, H. (2016). A social perspective on the Neolithic in western Iran. *Documenta Praehistorica* 43, 283-300.
- Delougaz, P. & Kantor, H.J. (1996). *Chogha Mish: Volume I, The first five seasons of excavations, 1961-1971*. Edited by Alizadeh, A. pt. 1 Text. pt. 2. Plates. United States: Oriental Institute of the University of Chicago.
- Diamond, J. (1999). *Guns, Germs and Steel: The Fates of Human Societies*. New York: w. Norton & Company.
- Eygun, G. (1992). Les figurines humaines et animales du site Néolithique de Ganj Dareh (Iran). *Paléorient* 18/1, 109-117.
- Furusato, S. (2014). Figurines of Tappeh Sang-e Chakhmaq. *The First Farming Village in Northeast Iran and Turan: Tappeh Sang-e Chakhmaq and Beyond, February 10-11, 2014 (Programme and Abstracts)*, Tsukuba, University of Tsukuba.
- Hole, F., Flannery, K. V. and Neely, J. A. (1969). *Prehistory and Human Ecology of the Deh Luran Plain: An Early Village Sequence from Khuzistan, Iran*. Memoirs of the Museum of Anthropology 1. Ann Arbor: University of Michigan.
- Hole, F. (1974). Tepe Tula'i, an early campsite in Khuzistan, Iran. *Paléorient* 2/2, 219-242.
- Hole, F. (1977). *Studies in the Archeological History of the Deh Luran Plain: The Excavation of Chagha Sefid*. Memoirs of the Museum of Anthropology 9. Ann Arbor: Museum of Anthropology, University of Michigan.
- Ibanez, J.J., Gonzalez-Urquijo, J., Teira-Mayolini, L.C., Lazuen, T. (2017). The emergence of the Neolithic in the Near East: A protracted and multi-regional model. *Quaternary International* xxx, 1-27. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2017.09.040>
- Insoll, T. ed. (2017). *The Oxford handbook of prehistoric figurines*. Oxford University Press.
- Insoll, T. (2017). Miniature possibilities? An introduction to the varied dimensions of figurine research. *The Oxford Handbook of Prehistoric Figurines*, 3-16.
- Kuijt, I. (2002). Keeping the Peace. In: Kuijt (ed.), *Life in Neolithic farming communities: Social Organization, Identity, and Differentiation*, Kluwer Academic Publishers, New York, Boston, 137-164.
- Kuijt, I., Chesson, M.S. (2007). Imagery and social relationships: shifting identity and ambiguity in the Neolithic. In: Renfrew, C., Morley, I. (eds.), *Image and Imagination: A Global Prehistory of Figurative Representation*. McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge, 211-226.
- Levine, L. D. and McDonald, M. M. (1977). The Neolithic and the Chalcolithic periods in the Mahidasht. *Iran* 15: 39-50.
- Matthews, W. (2018). Creating settled life: micro-histories of community, ritual, and place the Central Zagros and Çatalhöyük, In: I. Hodder (ed.), *Religion, History, and Place in the Origin of Settled Life*. Colorado: University Press of Colorado: 64-98.
- Matthews, R. and Fazeli Nashli, H. (2022). *The Archaeology of Iran from the Palaeolithic to the Achaemenid Empire*. Routledge Taylor & Francis Group, London and New York.

- Matthews, R., Mohammadifar, Y., Matthews, W., Motarjem, A. (2010). Investigating the early neolithic of western Iran: the central Zagros archaeological project (CZAP). *Antiquity* 84, *Project Gallery*. URL <http://antiquity.ac.uk/projgall/matthews323/>.
- Matthews, R., Matthews, W., Mohammadifar, Y. (eds.). (2013). *The Earliest Neolithic of Iran: 2008 Excavations at Sheikh-e Abad and Jani: Central Zagros Archaeological Project*, Volume 1. Oxbow Books and British Institute for Persian Studies, Oxford.
- McDonald, M. M. (1979). *An Examination of Mid-Holocene Settlement Patterns in the Central Zagros Region of Iran*. PhD thesis, University of Toronto.
- Nakamura, T. (2014). Radiocarbon dating of charcoal remains excavated from Tappeh Sang e Chakhmaq. *The First Farming Village in Northeast Iran and Turan: Tappeh Sang-e Chakhmaq and Beyond, February 10–11, 2014 (Programme and Abstracts)*, Tsukuba, University of Tsukuba.
- Richardson, A. (2019). Pre-Pottery Clay Innovation in the Zagros Foothills, *Oxford Journal of Archaeology* 38(1), 2-17.
- Richter, T., Arranz-Otaegui, A., Boaretto, E., Boeaege, E., Estrup, E., Gallardo, C.M., Pantos, G.A., Pedersen, P.N., Sæhle, I., Yeomans, L. (2016). A Late Natufian and PPNA Settlement in North-East Jordan: Interim Report on the 2014-2016 Excavations at Shubayqa 6. *Neo-Lithics* 1/16, 13-21.
- Richter, T., Darabi, H., Alibaigi, S., Arranz-Otaegui, A., Bangsgaard, P., Khosravi, S., Maher, L. A., Mortensen, P., Pedersen, P. and Yeomans, L. (2021). The formation of early Neolithic communities in the central Zagros: An 11,500 year old communal structure at Asiab. *Oxford Journal of Archaeology* 40, 2–22.
- Schmandt-Besserat, D. (1974). The use of clay before pottery in the Zagros. *Expedition* 16.2, 11-17.
- Schmidt, K. (2011). Gobekli Tepe. In: Ozdogan, M., Basgelen, N., Kuniholm, P. (eds.), *The Neolithic in Turkey 1*. Archaeology and Art Publications, Istanbul, 41-83.
- Stordeur, D., Brenet, M., Der Aprahamian, G., Roux, J.C. (2000). Les batiments communaux de Jerf el Ahmar et Mureybet Horizon PPNA (Syrie). *Paleorient* 26, 29-44.
- Stordeur, D. (2010). Domestication of plants and animals, domestication of symbols? In: Bolger, D., Maguire, L.C. (eds.), *Development of Pre-state Communities in the Ancient Near East*. Oxbow, Oxford & Oakville (CT), 123-130.
- Talalay, L. E. (1983). *Neolithic figurines of southern Greece: Their form and function*, University microfilms international, Indiana University.
- Tsuneki, A. (2014). The site of Tappeh Sang-e Chakhmaq. *The First Farming Village in Northeast Iran and Turan: Tappeh Sang-e Chakhmaq and Beyond, February 10–11, 2014 (Programme and Abstracts)*, Tsukuba, University of Tsukuba.
- Uko, P. J. (1962). The interpretation of prehistoric anthropomorphic figurines, *Journal of royal archaeological institute*, 92, 38- 54.
- Vigne, J.-D., Carrere, I., Briois, F., Guilaine, J. (2011). The early process of mammal domestication in the Near East: new evidence from the pre-neolithic and pre-pottery neolithic in Cyprus. *Current Anthropology* 52, N.S4, S255-S271.
- Weeks, L. (2013). The development and expansion of a Neolithic way of life, In: D. T. Potts (ed.), *The Oxford Handbook of Ancient Iran*. Oxford: Oxford University, 49–75.